

Sticks and stones:

Waarom vernedering valt binnen de vrijheid van meningsuiting en consequentialistische redenen om geen gebruik te maken van deze vrijheid.

Scriptie ter afsluiting van de Bachelor 'Islam en Arabisch'

Naam: Rebecca Dornbusch

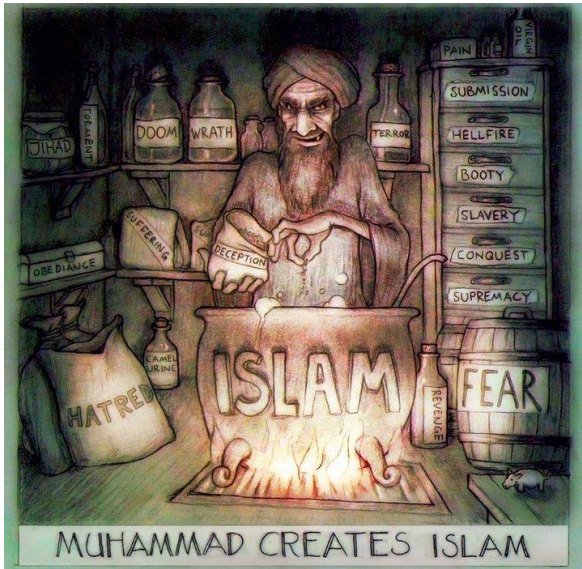
Studentnummer: 3472663

Eerste begeleider: Christoph Baumgartner

Tweede begeleider: Welmoed Boender

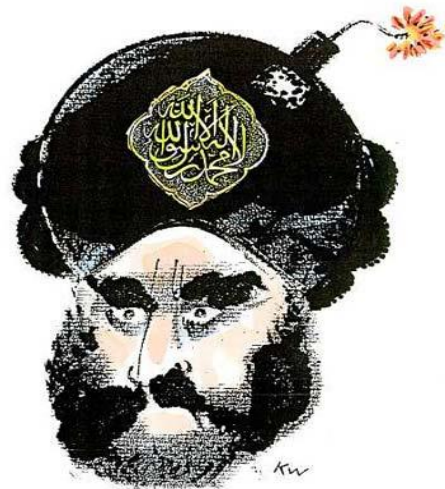
Faculteit Geesteswetenschappen

Universiteit Utrecht

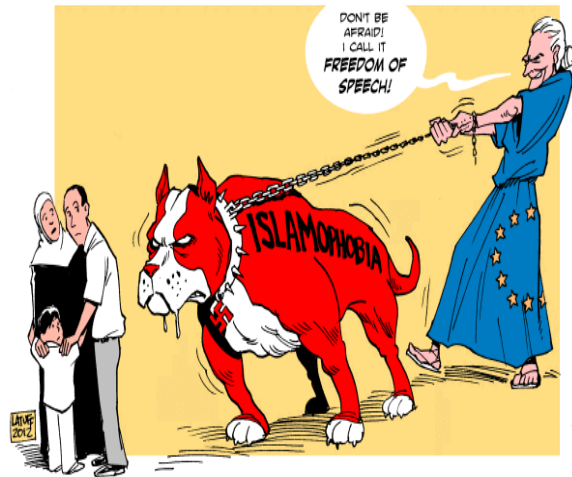
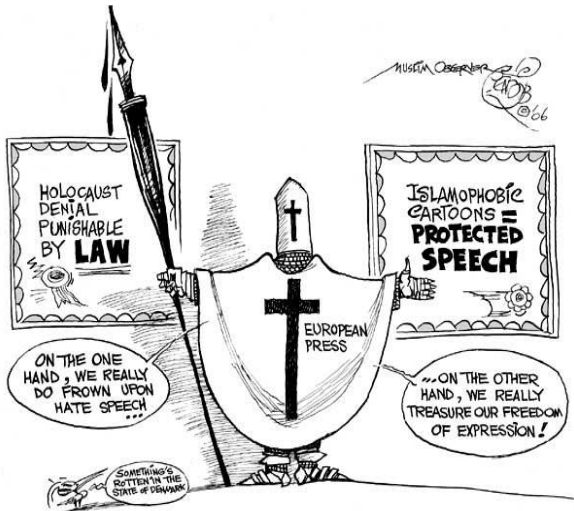

Muhammed

Jyllands Posten Denmark

Kurt Westergaard

Inhoudsopgave

1. Inleiding
2. Vrijheid van meningsuiting binnen een democratische staat
  - 2.1. Wat houdt discriminatie in?
  - 2.2. De bijzondere positie van politici
  - 2.3. De juridische context in Nederland – De zaak Wilders
    - 2.3.1. De zaak Wilders – Groepsbelediging
    - 2.3.2. De zaak Wilders - aanzetten tot haat tegen en tot discriminatie van mensen wegens hun godsdienst
    - 2.3.3. De zaak Wilders – de bijzondere positie van politici
  - 2.4. De grens van de vrijheid van meningsuiting overschreden?
3. Morele bezwaren op grond van consequentialistische argumenten
  - 3.1. De expliciete wens tot integratie in Nederland
  - 3.2. De rol van emoties
  - 3.3. Discriminatie werkt segregatie van allochtonen en autochtonen in de hand
  - 3.4. Discriminatie wakkert angst aan bij de autochtone bevolking
4. Conclusie
5. Bibliografie

1. Inleiding

Tolerantie en respect zijn waarden die door de meeste culturen als belangrijk worden gezien om in vrede met elkaar te kunnen leven. Toch zien wij vernedering elke dag opnieuw. Beginnend bij krenkingen en beledigingen tot fysieke en psychologische vernedering. Wanneer wij als persoon worden gedevalueerd op basis van wie wij zijn, hoe wij ons gedragen of hoe wij eruit zien ervaren wij vernedering. En ook in een groepsverband kunnen wij vernedering ervaren. Nederland rekent zich tot die samenlevingen waarin respect en tolerantie gepromoot werden als waarden en normen die nastrevenswaardig zijn voor onze samenleving. Toch lijkt verandering te komen in de manier waarop deze waarden en normen worden ervaren. Respect, d.w.z. het fatsoenlijk omgaan met elkaar, schijnt niet meer iets te zijn wat vanzelfsprekend is.

Het is echter veel beargumenteerd dat respect universeel hoort toe te komen aan ieder mens. Zo schrijft Immanuel Kant in *Die Metaphysik der Sitten* dat de mens altijd als doel op zich hoort te worden behandeld en niet slechts als middel. “*This is often seen as introducing the idea of “respect” for persons, for whatever it is that is essential to our humanity.*”¹ Ook Stephen Darwall concludeert dat alle mensen een vorm van respect toekomt. Hij noemt deze vorm van respect *recognition respect*. “*To say that persons as such are entitled to respect is to say that they are entitled to have other persons take seriously and weigh appropriately the fact that they are persons in deliberating about what to do.*”² Steeds vaker zijn reacties, bijvoorbeeld op krantenartikelen, te zien waarin gepropageerd wordt, dat respect iets is wat eerst verdiend moet worden. Zulke reacties zijn met name te lezen wanneer allochtonen respectloos worden behandeld. Bijvoorbeeld: “*Laat hij zijn landgenoten hier in Nederland eerst maar eens aanspreken op hun stelselmatige wangedrag!*”³ of “*Respect moet je verdienen.*”⁴

Het uitgangspunt van deze scriptie is dat het vooral voor moslims, en mensen uit landen van het Midden-Oosten überhaupt, in de huidige Nederlandse samenleving geldt dat zij het respect van de samenleving collectief zijn kwijtgeraakt. De bovengenoemde citaten zijn voorbeelden ervan dat dit in de bevolking speelt. Een Marokkaan dient eerst respect te verdienen voordat het aan hem toekomt. Bijvoorbeeld door andere Marokkanen op hun fouten te wijzen als ware het de schuld van alle Marokkanen wanneer sommige Marokkanen ongewenst of crimineel gedrag vertonen. Te vaak wordt inderdaad met dubbele maatstaven gemeten. Henk begaat een misdaad – Henk krijgt de schuld. Abdul begaat een misdaad – de islam krijgt de schuld. Zowel terreurdaden die buiten Nederland plaatsvinden als criminele delicten binnen Nederland, die door moslims worden gepleegd, worden vaak aan het collectief van “de moslimgemeenschap” toegeschreven. Dit zorgt ervoor dat de perceptie van Nederlanders wat

---

¹Johnson, R., Kant’s Moral Philosophy, The Stanford Encyclopedia of Philosophy
<http://plato.stanford.edu/archives/sum2014/entries/kant-moral/> (28.10.2014)

² Darwall, S.L., ‘Two Kinds of Respect’, *Ethics*, (1977, 1), p.38

³ Reactie van gebruiker Tolmeijster op 16.09.2014

http://www.powned.tv/nieuws/binnenland/2014/09/marokkaan_kutpolitie_we_willen.html (30.10.2014)

⁴ Reactie van gebruiker Harbi op 16.09.2014

http://www.powned.tv/nieuws/binnenland/2014/09/marokkaan_kutpolitie_we_willen.html (30.10.2014)

betreft deze hele brede groep moslims is veranderd. Moslims en mensen met wortels uit landen van het Midden-Oosten worden collectief verantwoordelijk gemaakt voor het criminele gedrag van sommige mensen uit diezelfde etnische bevolkingsgroep. De moslimgemeenschap als geheel wordt zodoende vernederd door iedereen van een bepaalde etniciteit of met wortels in de islam te associëren met criminele, radicale of extremistische moslims.

Wat ik in deze scriptie wil doen is uitingen die binnen de liberaal democratische staat Nederland onder het mom van vrijheid van meningsuiting werden gedaan te analyseren, en dan vooral uitingen van politici zoals Geert Wilders, om met een filosofische insteek te kunnen oordelen in hoeverre zulke uitspraken passen in deze liberaal democratische staat en wat de gevolgen van deze uitspraken kunnen zijn volgens experts. Daarbij richt ik mij vooral op politici omdat deze een belangrijke rol vervullen binnen een democratische staat en omdat zij in hun positie als politicus de kiezer op veelvuldige wijze kunnen beïnvloeden. Uitgaand van het feit dat beeldvorming bij mensen ontstaat door herhaaldelijk assumpties te horen die als waarheid worden getituleerd zal ik beargumenteren dat het generaliseren van de gehele groep van moslims zo niet wettelijk gezien, wel moreel gezien verwerpelijk is. Om deze stelling te onderbouwen zal ik beargumenteren op welke manieren zowel moslims als niet-moslims worden beïnvloed door negatief generaliserende uitingen over moslims.

Op 21 januari 2009 is het OM te Amsterdam een rechtszaak begonnen tegen Geert Wilders. De punten waarop hij werd aangeklaagd waren onder andere groepsbelediging, discriminatie en aanzetten tot haat.⁵ Om niet slechts een filosofische analyse te geven zal ik dit proces ook bespreken en daarmee de tegenwoordige legale situatie schetsen. Omdat dit proces het meest recente proces in Nederland is waarin een politicus werd aangeklaagd voor de boven genoemde daden zal ik dit proces behandelen als toonaangevend voor de rechten van politici wat betreft vrijheid van meningsuiting in Nederland.

Om de context te schetsen zal ik beginnen met een analyse van vrijheid van meningsuiting binnen een democratische staat zoals Nederland, en een analyse van de inhoudelijke betekenis van discriminatie. Ik heb eerder gezegd dat ik mij vooral ga richten op politici. Daarom zal ik uitleggen wat de positie van politici als autoriteitspersonen zo speciaal maakt. Vervolgens zal ik de legale situatie in Nederland schetsen met behulp van het proces tegen Geert Wilders en ik zal enkele uitspraken van hem bespreken die hij na afloop van het proces heeft gedaan en mijn gefundeerde inschatting geven over of Wilders zich met deze uitspraken wel of niet binnen de grenzen van legaliteit van de Nederlandse samenleving bevindt. Ten slotte zal ik, voordat ik mijn conclusie ga geven, beargumenteren waarom de uitspraken van Geert Wilders moreel gezien verwerpelijk zijn. Experts kunnen op basis van de uitwerkingen die soortgelijke uitspraken in het verleden hebben gehad een goede inschatting geven van mogelijke consequenties van soortgelijke uitspraken vandaag te dag. Deze inzichten zal ik dan ook voldoende toelichten.

---

⁵ Vgl.: Uitspraak van de rechtbank Amsterdam in de zaak Wilders, 23-06-2011
<http://www.rechtspraak.nl/Organisatie/Rechtbanken/Amsterdam/Nieuws/Pages/Uitspraak-van-de-rechtbank-AmsterdamindezaakWilders.23juni2011.aspx> (15-07-2014)

2. Vrijheid van meningsuiting binnen een democratische staat

Binnen een liberaal democratische staat zoals Nederland staat de vrijheid van meningsuiting, zoals in elke liberaal democratische staat, hoog in het vaandel. Het kan ook niet anders want vrijheid van meningsuiting is een cruciaal onderdeel van democratie. Ten eerste staat de vrijheid van de burger centraal. Burgers zijn vrij om invulling aan hun overtuigingen te geven. Deze overtuigingen moeten niet in overeenstemming zijn met de waarden en normen die door de staat worden gepropageerd. Behoudens ieders verantwoordelijkheid voor de wet mogen burgers hun meningen en overtuigingen vrij in het openbaar uiten. Dat betekent dus dat zij vrij zijn om hun eigen meningen te vormen, te vertegenwoordigen en te verspreiden. Meningen mogen worden verspreid zonder vooraf door de staat te worden gecontroleerd. Wanneer echter blijkt dat uitspraken mogelijk onwettelijk waren, bijvoorbeeld omdat zij van discriminerende aard zouden zijn, kan de staat achteraf een rechtszaak beginnen om de aard van de uitspraken nader te bepalen.

Vrijheid van meningsuiting is ook van groot belang voor het sociaal-politieke debat, zoals verwoord door R. Post.

The will of the community, in a democracy, is always created through a running discussion between majority and minority, through free consideration of arguments for and against a certain regulation of a subject matter. This discussion takes place not only in parliament, but also, and foremost, at political meetings, in newspapers, books, and other vehicles of public opinion. A democracy without public opinion is a contradiction in terms.⁶

Democratie is immers de regeringsvorm waarbij de bevolking zijn eigen vertegenwoordigers kiest en zodanig het land regeert. Om dit mogelijk te maken moeten alle burgers aan elkaar gelijk staan. Iedereen heeft dezelfde rechten, wordt als gelijke behandeld en dient de mogelijkheid te hebben om goed geïnformeerd te zijn over wat hij belangrijk vindt teneinde zijn stem te kunnen geven tijdens verkiezingen etc. De vrijheid van meningsuiting is in dit proces erg belangrijk want de burger moet wel alle relevante informatie tot zijn beschikking hebben om tot een oordeel te kunnen komen. Daarvoor is het ook noodzakelijk om meningen met elkaar uit te wisselen. De manier waarop dit kan gebeuren is veelvuldig. In artikel 7 van de Nederlandse grondwet wordt duidelijk gemaakt dat gedachten en gevoelens vrij mogen worden verspreid:

Niemand heeft voorafgaand verloop nodig om door de drukpers gedachten of gevoelens te openbaren, behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet.[...] Voor het openbaren van gedachten of gevoelens door andere dan in de voorgaande leden genoemde middelen heeft niemand voorafgaand verloop nodig wegens de inhoud daarvan, behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet.

---

⁶ Post, R., 'Religion and Freedom of Speech: Portraits of Muhammad', *Constellations* (2007, 1), p.76

Vrijheid van meningsuiting is een hoeksteen van een levendige democratie, maar een ongelimiteerde vrijheid van meningsuiting kan een levendige democratische staat juist ook ondermijnen. Wanneer bepaalde groepen, die kernwaarden van de democratische staat in twijfel trekken, steun van de bevolking kunnen winnen zoals bijvoorbeeld in 1933 is gebeurd in Duitsland, kan dit juist tot gevolg hebben dat de democratische staat wordt ondermijnd. Sommige groepen gebruiken hun vrijheid van meningsuiting om andere kernwaarden van de democratische samenleving aan te vallen. Zo is de Ku Klux Klan bijvoorbeeld volledig toegewijd aan het tegenwerken van de politieke vrijheid en gelijkheid van iedereen. In hun opvatting is 'het Arische ras' superieur aan andere rassen en dit zou, volgens hen, ook in de wet tot uitdrukking moeten komen. Op welke manier dit zou moeten gebeuren, door middel van zuivering van het volk of dat blanken dienen te regeren over andere "rassen" is onduidelijk maar ook voor de doeleinden van deze scriptie niet relevant. Relevant is wél dat de ideologie en opvatting die wordt verspreid is dat sommige mensen minder waarde hebben dan andere. Deze opvatting is in conflict met het liberaal democratisch principe van vrijheid en gelijkheid voor iedereen. Om deze reden wordt de vrijheid van meningsuiting in de grondwet van liberaal democratische landen altijd en overal ter wereld ingeperkt. Ieder mens heeft de vrijheid om zijn mening te verkondigen wanneer hetgeen hij verkondigt niet ingaat tegen andere wetten. Corey Brettschneider, professor voor politieke wetenschap aan de universiteit van Brown, brengt de moeilijkheid van vrijheid van meningsuiting binnen een democratische staat goed onder woorden:

On the one hand, such groups challenge the very foundations of liberal thought, including core values of equality and freedom. On the other hand, these same values underlie the rights such as freedom of expression and association that protect hate groups.⁷

Wanneer fundamentele rechten van de mens in twijfel worden getrokken door bepaalde groepen kan dit ertoe leiden dat de liberaal democratische waarden van de samenleving aan het wankelen worden gebracht. Wanneer de staat deze groepen een halt toeroept dreigt de staat echter zijn eigen legitimiteit te ondermijnen omdat, zoals reeds gezegd, vrijheid van meningsuiting een hoeksteen van een liberaal democratische samenleving is. Brettschneider komt tot de conclusie dat vrijheid van meningsuiting zo breed moet worden gezien dat de burgers binnen deze samenleving elk politiek standpunt mogen innemen en verspreiden. Brettschneider gaat zo ver dat hij zegt dat het niet de taak van een liberaal democratische staat is om vrijheid van meningsuiting in te perken - zelfs wanneer het gaat om discriminatie en haat zaaien.⁸ Dit zou echter ertoe kunnen leiden dat het lijkt alsof de staat het eens zou zijn met de uitspraken die gedaan worden door de burgers omdat de staat deze beschermt. Dit is uiteraard onwenselijk. Brettschneider zegt dan ook dat de staat wél de waarden van de liberaal democratische staat mag en moet verspreiden en onderbouwen. "*The state should protect expression in a neutral way, but it should not be neutral regarding the content of all views protected by those rights.*"⁹ Brettschneider kent rechters daarin een centrale rol toe. Rechters

---

⁷ Brettschneider, C.L., 'When the State Speaks, What Should It Say? The Dilemmas of Freedom of Expression and Democratic Persuasion', *Perspectives on Politics* (2010, 4), p.1

⁸ Bedenk wel: Op dit moment is wettelijk vastgelegd dat onder andere discriminatie en het zaaien van haat niet vallen onder vrijheid van meningsuiting. Het zijn echter strafbare feiten.

⁹ Brettschneider, C.L., 'When the State Speaks, What Should It Say? The Dilemmas of Freedom of Expression and Democratic Persuasion', p.5

moeten duidelijk maken waarom rechten zoals vrijheid van meningsuiting belangrijk zijn en waarom zelfs discriminatoire en haatvolle standpunten beschermt dienen te worden. “*Ideally, the Court should explain to citizens that the state’s protection of hateful viewpoints does not imply its approval of these viewpoints.*”¹⁰

Net als Brettschneider verdedigt Thomas Scanlon, professor voor morele filosofie aan de universiteit van Harvard, dat het recht op vrije meningsuiting niet door de staat beperkt mag worden, zelfs wanneer dit ten gevolge heeft dat onware of de democratie ondermijnende opvattingen worden verspreid. Vrijheid van meningsuiting kan echter in sommige gevallen wel worden ingeperkt volgens Scanlon. Bijvoorbeeld wanneer deze uitingen directe fysieke schade tot gevolg hebben, wanneer de taaluiting ervoor zorgt dat iemand gelooft zich in immanent gevaar te bevinden, wanneer de taaluiting ertoe zou leiden dat de capaciteit van burgers om elkaar pijn te doen radicaal toeneemt of de taaluiting ervoor zorgen dat een strafproces niet eerlijk en onafhankelijk kan worden gevoerd.¹¹ Het Milliaanse schadeprincipe vormt de basis van zijn theorie over vrijheid van meningsuiting.¹² Het schade principe luidt: “*the only purpose for which power can be rightfully exercised over any member of a civilized community, against his will, is to prevent harm to others.*”¹³

De reden waarom uitingen die niet onder de bovengenoemde categorieën vallen niet door een liberaal democratische staat mogen worden ingeperkt is dat de staat de autonomie en soevereiniteit van zijn burgers wil behouden. De mens als rationeel wezen is in staat om goed geïnformeerde keuzes te maken. Wanneer de vrijheid van meningsuiting voor sommigen zou worden ingeperkt omdat zij bijvoorbeeld verkondigen dat moslims minderwaardig zijn dan andere mensen dan zou dat kunnen impliceren dat mensen in mindere mate zelf erover na zouden denken of deze uitspraak wel ergens in gegrond is. In die zin tast een beperking van vrijheid van meningsuiting het oordeelsvermogen en de autonomie van de burgers aan. Het is niet in het voordeel van een liberaal democratische staat om zijn burgers te beschermen tegen meningen van derden omdat deze staatsvorm gegrondvest is in het maken van geïnformeerde oordelen door de burger als gevolg van de afweging van feiten, meningen en gedachten die zij tijdens het proces van meningsvorming in zich opnemen. Scanlon argumenteert zelfs dat vrije rationele burgers zelf niet kunnen willen dat de vrijheid van meningsuiting beperkt zou worden omdat zij als gevolg van deze handeling hun autonomie zouden verliezen. “*The harm of coming to have false beliefs is not one that an autonomous man could allow the state to protect him against through restrictions on expression.*”¹⁴ De staat acht zijn burgers in staat om zelf rationeel na te denken en een goed geïnformeerd oordeel te kunnen vormen. Wanneer de staat de vrijheid van meningsuiting zou beperken zou hij de autonomie van zijn burgers ondermijnen en daardoor ook zijn eigen fundamenten. De kern van de theorie van Scanlon is dat burgers in een liberale democratische staat autonoom en soeverein moeten kunnen zijn. Wanneer de staat het meningsvormingsproces zou beïnvloeden door het uitten van bepaalde uitspraken te verbieden compromitteert de staat de soevereiniteit en autonomie van zijn burgers en als gevolg daarvan zijn eigen legitimiteit.

---

¹⁰ Brettschneider, C.L., ‘When the State Speaks, What Should It Say? The Dilemmas of Freedom of Expression and Democratic Persuasion’, p.4

¹¹ Vgl.: Scanlon, T.M., *The difficulty of tolerance, Essays in political philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press (2003), p.11f

¹² Vgl.: Scanlon, T.M., *The difficulty of tolerance, Essays in political philosophy*, p.15

¹³ Mill, J.S., *On Liberty*, Indianapolis: Hackett Publishing Company (1978), p.9

¹⁴ Scanlon, T.M., *The difficulty of tolerance, Essays in political philosophy*, p.17

Het zonet genoemde schade principe dat John Stuart Mill in zijn klassieke verdediging van de vrijheid van denken en spreken formuleerde is ook het uitgangspunt van Feinberg's theorie. Joel Feinberg is politieke filosoof en rechtsfilosoof aan onder meer de universiteit van Brown en Princeton. Volgens hem zou vrijheid van meningsuiting onder bepaalde omstandigheden moeten worden ingeperkt, namelijk wanneer de mening die tot uitdrukking komt in een bepaalde situatie ervoor zorgt dat derden fysieke schade komen te lijden. Mill gebruikt het voorbeeld van iemand die de mening heeft dat graanhandelaren de armen uitbuiten en dat privé bezit diefstal is. Het is legitiem deze mening te verspreiden op verschillende manieren, bijvoorbeeld met behulp van de pers. De vrijheid van een individu zou echter ingeperkt dienen te worden wanneer deze meningen worden verspreid voor een woedende menigte voor het huis van een graanhandelaar.¹⁵ Het verschil tussen deze twee manieren van meningsuiting is dat in het tweede geval ervan uit te gaan valt dat de woedende menigte op basis van de taaluiting over zal gaan tot gewelddadige acties. Eenzelfde argument zou gegeven kunnen worden voor het demoniseren van de islam en moslims in Nederland terwijl al een gevoel van angst aanwezig is voor de 'terreur van de islam'. Wanneer soortgelijke meningsuitingen zouden aanzetten tot fysiek geweld zou de staat volgens het schade principe van Mill de plicht hebben dit een halt toe te roepen. Volgens Scanlon zou dit echter niet het geval zijn. Wanneer iemand zich onwettelijk gaat gedragen op basis van een uitgesproken mening is diegene zelf verantwoordelijk. Degene die tot die daad aanzette door middel van meningsuiting zonder dat er sprake is van een bevel of dwang is niet verantwoordelijk wanneer een ander, vrij, autonoom en rationeel persoon in reactie daarop strafbare feiten pleegt.¹⁶

Feinberg geeft echter redenen waarom het schadeprincipe nog niet voldoende is binnen onze samenleving. Er zijn immers een aantal handelingen die verboden zijn ondanks dat zij niemand schade toebrengen. Naaktheid of seks in het openbaar zijn daar voorbeelden van. De reden dat deze handelingen worden gestraft is omdat mensen aanstoot nemen (*to be offended*) aan deze handelingen in het openbaar. Feinberg formuleert het principe van aanstoot geven als volgt: "*It is always a good reason in support of a proposed criminal prohibition that it is probably necessary to prevent serious offense to persons other than the actor and would probably be an effective means to that end if enacted.*"¹⁷ Teneinde het principe van aanstoot geven te implementeren om vrijheid van meningsuiting in te perken moet er rekening gehouden worden met verschillende factoren. Deze omvatten de omvang, de duur en de maatschappelijke waarde van de uitspraken, het gemak waarmee het kan worden vermeden, de motieven van de spreker, het aantal mensen dat aanstoot neemt aan de uitspraken, de intensiteit van de overtreding en het algemeen belang van de gemeenschap in het gezegde.¹⁸ Al deze factoren dienen ertoe *aanstoot nemen* geen subjectief gevoel maar een objectief begrip te laten zijn. Desalniettemin zorgt de hoeveelheid factoren, en de moeilijkheid om sommige factoren duidelijk te bepalen, ervoor dat *aanstoot nemen* een nog complexer en moeilijker te definiëren begrip blijkt dan het aanvankelijk misschien leek.

---

¹⁵ Mill, J.S., *On Liberty*, p.100f

¹⁶ Scanlon, T.M., *The difficulty of tolerance, Essays in political philosophy*, p.13

¹⁷ Feinberg, J., *Offense to others*, Oxford: Oxford University Press (1984), p.26

¹⁸ Vgl.: Mill, D., Freedom of Speech, The Stanford Encyclopedia of Philosophy <http://plato.stanford.edu/archives/win2012/entries/freedom-speech> (30-10-2014)

Feinberg zelf is dan ook erg sceptisch over het daadwerkelijke gebruik van het principe van aanstoot geven in de praktijk:

Offensive nuisance is a complex and difficult subject that well deserves extended treatment in any work on the moral limits of the criminal law. But when we recall (1) the relative triviality of offenses (when compared with harms) that renders them unsuitable occasions for severe punishment and (2) the effective power of custom and public opinion to prevent altogether their more egregious instances without the assistance of law, we can conclude that the theoretical fascination of this subject is equalled only by its practical unimportance.¹⁹

Nadat ik een aantal theorieën heb besproken over de vrijheid van meningsuiting is duidelijk geworden dat vrijheid van meningsuiting een van de grootste goederen in een liberaal democratische staat is en dat er zwaarwegende redenen zijn, in het bijzonder binnen een liberaal democratische staat zoals Nederland, die ervoor zorgen dat het recht op vrije meningsuiting erg ruim gezien wordt. De verscheidenheid van meningen die floreren in staten zoals Nederland zorgen ervoor dat de burgers zelf kunnen oordelen waar zij in geloven en welke argumenten en standpunten zij het meest overtuigend vinden. Vrijheid van meningsuiting wordt in Nederland zo ruim gezien dat men bijvoorbeeld over religies álles mag zeggen. De Nederlandse staat staat deze vormen van vrijheid van meningsuiting toe om de autonomie van zijn burgers te waken en om de democratische fundamenten van de samenleving te respecteren. Desalniettemin heb ik aan de hand van Joel Feinberg laten zien dat we ons ervan bewust moeten zijn dat vrijheid van meningsuiting niet alleen maar een positieve kant kent. Vrijheid van meningsuiting kan ervoor zorgen dat mensen aanstoot nemen aan gedrag of uitspraken van derden. In sommige gevallen kan het uiten van meningen anderen zelfs ertoe aanzetten zich onwettelijk te gaan gedragen. Ook al betoogt Scanlon dat het niet strafbaar kan zijn om iemand aan te zetten tot een strafbaar feit wanneer er geen sprake is van een bevel of dwang zijn er wettelijke beperkingen die de vrijheid van meningsuiting inperken. De verwoording van Ian Buruma treft de nagel op zijn kop: *“Het staat eenieder vrij om mensen aan te vallen op wat zij vinden, maar niet op wat zij zijn: vrouw, homo, zwart, jood.”*²⁰ Ik zal in het volgende hoofdstuk ingaan op de plicht om andere mensen niet te discrimineren.

2.1. Wat houdt discriminatie in?

In een liberaal democratische samenleving zoals Nederland zijn alle mensen voor de wet gelijk. Artikel 1 van de Nederlandse grondwet verwoordt het gelijkheidsbeginsel en het verbod op discriminatie.

---

¹⁹ Feinberg, J., *Offense to others*, p.49

²⁰ Buruma, I., *Grenzen aan de Vrijheid, Van de Sade tot Wilders*, Amsterdam: Uitgeverij Lemniscaat i.s.m. Stichting Maand van de Filosofie (2010), p.61

Allen die zich in Nederland bevinden, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld. Discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook, is niet toegestaan.

Aangezien ik in het vervolg ook de juridische situatie in Nederland zal bespreken zal ik gebruik maken van de definitie die gegeven wordt in het wetboek van strafrecht. Het is noodzakelijk om twee verschillende artikelen van het wetboek van strafrecht te gebruiken omdat artikel 137d laat zien wanneer sprake is van discriminatie terwijl artikel 90 duidelijk maakt wat überhaupt onder discriminatie kan worden verstaan.

Wetboek van Strafrecht, Artikel 137d:

Hij die in het openbaar, mondeling of bij geschrift of afbeelding, aanzet tot haat tegen of discriminatie van mensen wegens hun ras, hun godsdienst of levensovertuiging, hun hetero- of homoseksuele gerichtheid of hun lichamelijke, psychische of verstandelijke handicap, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste een jaar of geldboete van de derde categorie.

Wetboek van Strafrecht, Artikel 90quater:

Onder discriminatie of discrimineren wordt verstaan elke vorm van onderscheid, elke uitsluiting, beperking of voorkeur, die ten doel heeft of ten gevolge kan hebben dat de erkenning, het genot of de uitoefening op voet van gelijkheid van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden op politiek, economisch, sociaal of cultureel terrein of op andere terreinen van het maatschappelijk leven, wordt teniet gedaan of aangetast.

Aangezien mijn focus op raciale en religieuze discriminatie ligt zal ik mij tot dit aspect van discriminatie beperken. Het is belangrijk om te zien dat het bij discriminatie erom gaat dat mensen anders worden behandeld. De focus ligt niet zozeer erop om mensen ervan te weerhouden elkaar te beledigen of te kwetsen. De grens die een verbod op discriminatie creëert is de grens een bepaalde groep mensen slechter te behandelen dan andere groepen én anderen op te roepen om dit te doen. Haat zaaien dient in deze context te worden gezien als discriminatie omdat het anderen oproept om mensen op basis van persoonlijke kenmerken als inferieur te zien wat het achterstellen en uitsluiten van de groep tot gevolg heeft.

Het blijkt echter vaak lastig om in de praktijk te bepalen wanneer er sprake is van discriminatie. Laten we een voorbeeld nemen: De Mohammad cartoons die in 2005 verschenen in de Deense krant *Jyllands Posten*. Laten we bijvoorbeeld kijken naar een tekening waarin de profeet Mohammad wordt afgebeeld met een tulband op zijn hoofd in de vorm van een bom met een aangestoken lontje. Tariq Modood, professor voor sociologie, politieke filosofie en publiek beleid aan de universiteit van Bristol, beargumenteert dat de cartoons over moslims in het algemeen gaan. Hij vergelijkt de prent met een prent die Moses zou afbeelden als oneerlijke financier. Beide prenten gaan niet over één individu maar zijn

een weergave van moslims respectievelijk Joden over het algemeen en als zodanig discriminerend.²¹

Modood bekritiseert Europa om zijn bevooroordeeldheid wat betreft de islam en het gebrek aan erkenning dat de verguizing van de islam en moslims een vorm van racisme is. Het argument is dat alleen mensen discriminatie zouden kunnen ervaren. Een religie kan niet gediscrimineerd worden omdat slechts de idee wordt aangevallen. Wanneer men echter bedenkt dat het aanvallen van de Joodse religie, zeker op het Europese vasteland, als het paradigma van discriminatie geldt, blijkt dit een zeer zwak argument. Tariq Modood zegt dit heel duidelijk:

[I]t is less than 15 years ago that Britain's Commission for Racial Equality and most British anti-racists denies that the vilification of Muslims was a form of racism. [...] The suggestion that Muslims are not the subject of racism because they are a religious group is nonsense when one considers that the victimization of another religious group, the Jews, is paradigmatic of many people's understanding of racism, especially on the continent.²²

De dubbele standaarden die Modood hier aanspreekt komen in veelvuldige situaties tevoorschijn. Zoals wij in het hoofdstuk over het proces van Geert Wilders zullen zien is het in Nederland per wet bepaald dat een religie niet kan worden beledigd of gediscrimineerd. Deze wetgeving is helemaal conform de boven genoemde theorieën wat betreft vrijheid van meningsuiting in een liberaal-democratische staat. De meeste mensen zijn in het algemeen niet tegen restricties wat betreft de vrijheid van meningsuiting. Zo wil Geert Wilders de Koran verbieden en valt het ontkennen van de Holocaust in Nederland als zijnde discriminatie onder artikel 137c en 137e van het strafrecht.²³ Antiracisten, zoals Modood ze noemt, hebben vaak de opvatting dat: *“religious people are not worthy of protection, more than that, they should be subject to not just intellectual criticism but mockery and ridicule.”*²⁴ Zeker in de context dat antisemitisme als paradigma van racisme en discriminatie wordt gezien is deze opvatting bedenkelijk.

Randall Hansen, politieke wetenschapper en geschiedkundige aan de universiteit van Toronto, spreekt Modood in een reactie op zijn artikel tegen. Het bekritisieren van een religie kan niet worden gelijkgezet met racisme of discriminatie, zegt hij. Hansen beargumenteert dat de cartoons de islam, niet het moslim-zijn, gelijkzetten met terrorisme, dat ze uitdrukken dat de islam een essentieel gewelddadige religie is. Volgens Hansen zijn de cartoons een uitdrukking van haat die gericht is op de islam, niet op moslims, en als zodanig ziet hij ze niet als racistisch.²⁵

Het onderscheid tussen de mens die een religie beoefent en de religie zelf is dus cruciaal in de verwoordingen wanneer het gaat om vrijheid van meningsuiting. De vraag die

---

²¹ Vgl.: Modood, T., 'The Liberal Dilemma: Integration or Vilification', *International Migration* (2006, 5), p.4

²² Modood, T., 'The Liberal Dilemma: Integration or Vilification', p.5f

²³ In 1995 werd in de zaak Siegfried Verbeke door de Hoge Raad bepaald dat ontkennen van de Holocaust een strafbaar feit is onder de discriminatiewet 137c en 137e

²⁴ Modood, T., 'The Liberal Dilemma: Integration or Vilification', p.6

²⁵ Vgl.: Hansen, R., 'The Danish cartoon controversy: A Defense of Liberal Freedom', *International Migration* (2006, 5), p.12

du belangrijk is, is deze: Is het portretteren van een religie als gevaarlijk en inferieur discriminatie? Volgens Hansen behoort het antwoord op deze vraag ‘nee’ te luiden op grond van het onderscheid dat hij trekt tussen de religieuze mens en zijn religie, terwijl Modood de dubbele standaarden benadrukt waarmee verschillende religies worden behandeld en juist bekritiseert dat de discriminatie jegens moslims niet als zodanige wordt erkend. Het argument van Hansen is niet overtuigend ook al werd juist deze stelling opgenomen in de wet van Nederland. Religie kan niet los worden gezien van diegenen die deze religie beoefenen. Erik Bleich, professor voor politieke wetenschap aan de Universiteit van Middlebury, beargumenteert dan ook dat het uitdrukken van haat jegens een religie gelijk te zetten valt met discriminatie omdat het alle kenmerken van discriminatie heeft. “[I]t has all the earmarks of classical racialization: namely the essentializing of an entire group of people based on a primordial identity marker, and the classification of such a group as inherently dangerous and inferior.”²⁶

Een simpele, niet juridische verwoording van discriminatie die wel voortvloeit uit de artikelen uit het wetboek is: Discriminatie is het ongelijk behandelen, achterstellen of uitsluiten van mensen op basis van (persoonlijke) kenmerken. Deze definitie implementeert echter nog niet waarvoor Modood en Bleich hebben gepleit. Namelijk dat ook het haat uitdrukken jegens een religie alle kenmerken heeft van discriminatie. Ondanks dat religie binnen de Nederlandse wet juist een uitzondering vormt in die zin dat ervan wordt uitgegaan dat een religie zelf niet kan worden gediscrimineerd is dit een cruciaal punt dat ik wil opnemen in de definitie van discriminatie. Ten eerste omdat ik het argument niet overtuigend vind dat een religie geen onderwerp van discriminatie kan zijn omdat religie los gezien moet worden van de mensen die deze religie beoefenen, en ten tweede omdat de dubbele standaarden die Modood aanspreekt al laten zien dat de opvatting dat religie en degenen die de religie beoefenen los kunnen worden gezien niet globaal voor alle religies wordt aanvaard aangezien haat zaaien tegen het jodendom als het paradigma voor discriminatie wordt gezien. Ik zal in het vervolg van dit paper, met uitzondering van het hoofdstuk over de juridische situatie in Nederland, het discrimineren van een godsdienst laten vallen onder discriminatie met uitzondering van het hoofdstuk over de juridische situatie omdat het niet het doel is om de juridische situatie in Nederland in twijfel te trekken maar slechts te onderzoeken. Deze definitie wijkt dus af van de definitie die in de juridische context wordt gehandhaafd. Het is veelmeer een filosofische definitie. Deze komt voort uit de zojuist genoemde argumenten en de overtuiging dat de identiteit van moslims en andere gelovigen niet los te denken valt van hun religie.

2.2. De bijzondere positie van politici

Voordat ik in detail ga over de rol van politici wil ik het hebben over leraren. De situatie waarin leraren zich bevinden lijkt namelijk in grote delen op die van politici. Beiden hebben een positie die gezag uitstraalt. Beiden kunnen met hun woorden relatief grote groepen mensen bereiken én beïnvloeden. Echter, wanneer het gaat om scholing van kinderen speelt

---

²⁶ Bleich, E., ‘On Democratic Integration and Free Speech: Response to Tariq Modood and Randall Hansen’, *International Migration* (2006, 5), p.17

fatsoen een grotere rol dan in een politieke context. *“One relies on the sensitivity and responsibility of individuals and institutions to refrain from what is legal but unacceptable. Where these qualities are missing one relies on public debate and censure to provide standards and restraints.”*²⁷ De vrijheid van leraren wordt vaak beperkt doordat ouders aanstoot nemen aan bepaalde dingen die leraren in de klas zeggen, waarvan zij niet willen dat hun kinderen deze dingen voor waar aannemen. Hun vrijheid van meningsuiting wordt in die zin ingeperkt juist omdat zij een positie van gezag hebben en de meningsvorming van hun leerlingen niet op bepaalde manieren moeten kunnen beïnvloeden. De reden daarvan is dat jonge mensen vatbaarder ervoor zijn dan volwassenen blindelings meningen van autoriteitspersonen aan te nemen.

Politici daarentegen hebben juist extra veel ruimte wat vrijheid van meningsuiting aangaat. Dit wordt ook in het vonnis van de zaak tegen Geert Wilders benadrukt waar ik later nog op zal ingaan. Het is de bedoeling dat het politieke debat zo scherp mogelijk gehouden kan worden opdat politici problemen in de samenleving bespreekbaar en dus oplosbaar kunnen maken. Dit verschil is te verklaren door de verschillende taken te begrijpen die docenten en politici hebben. Het is de taak van docenten om hun studenten de lesstof te leren. Ze moeten hun studenten vrij laten om hun eigen meningen te kunnen vormen zeker wanneer het gaat om politiek en religie. Kinderen hebben nog niet de rationele vaardigheden die volwassenen hebben en zijn erg kwetsbaar in het vormen van hun standpunten. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat individuen en instanties verantwoordelijkheid nemen om uitspraken door leraren die het meningsvormingsproces van hun scholieren (negatief) kunnen beïnvloeden aan te kaarten.

De taak van politici daarentegen is het om de bevolking ervan te overtuigen dat de manier waarop zij de staat in willen richten en besturen de beste manier is zodat zij oftewel hun partij, wanneer ze door het volk zijn verkozen, het land op deze wijze kunnen inrichten en besturen. Bovendien is de rol die zij ten opzichte van de burger hebben een hele andere. Het is noch het doel van politiek noch de taak van politici om de bevolking iets te leren, maar om het land te besturen. Binnen een democratie wordt het volk gezien als autonome burgers. Zoals ik eerder al heb laten zien beargumenteert Scanlon dat het voor autonome burgers onmogelijk is om door de staat beschermd te willen worden tegen standpunten zonder hun eigen autonomie te verliezen. De standpunten die politici voordragen moeten zagezegd door de burger worden beoordeeld en verdrongen oftewel aangenomen. Het oordeelsvermogen van de rationele, autonome burger dient als zeef voor de standpunten die politici voordragen. Het grootste verschil tussen een leraar en een politicus is de groep die zij adresseren. Terwijl leraren zich richten op scholieren die nog niet in het bezit van hun volledige rationele capaciteiten zijn en dus beschermt dienen te worden door hun ouders richten politici zich op vrije, rationele en autonome burgers die geen bescherming nodig hebben en deze zelfs niet kunnen eisen zonder hun autonomie te verliezen.

Politici worden dus niet behandeld zoals leraren omdat hun rollen en de mensen die zij adresseren essentieel verschillen. Het ligt niet binnen de verantwoordelijkheid van politici om de bevolking te onderwijzen. Het ligt wel binnen de verantwoordelijkheid van docenten om hun studenten zo vrij mogelijk te laten in hun meningsvormingsproces juist omdat hun

---

²⁷ Modood, T., *The Liberal Dilemma: Integration or Vilification*, p.4

rationele vaardigheden nog aan het ontwikkelen zijn. Politici genieten daarom terecht een uitbundigere vrijheid van meningsuiting in hun beroep dan docenten dat doen. Hoe zij invulling geven aan hun overtuigingskracht wordt niet ingeperkt zolang zij zich aan de wet houden. Alhoewel dit wel eens kantje boord kan zijn zoals wij hebben gezien tijdens het juridisch proces van Geert Wilders. Het recht op vrije meningsuiting weegt sterk en het is vaak moeilijk om te bepalen wanneer een uiting het recht op vrije meningsuiting overschrijdt, onder groepsbelediging of aanzetten tot haat en discriminatie valt, dat wil zeggen een wet schendt. Het proces van Geert Wilders kan als maatstaf worden gezien van hoe breed de vrijheid van meningsuiting voor politici tegenwoordig moet worden gezien. Teneinde daar duidelijkheid over te verschaffen zal ik de juridische context in Nederland schetsen aan de hand van het proces in het volgende hoofdstuk.

2.3. De juridische context in Nederland – De zaak Wilders

Aangezien mijn focus ligt op de islam in Nederland is het proces van Geert Wilders bijzonder belangrijk voor mij om te bespreken. Dit proces is ook het meest recente proces aangaande het recht op vrije meningsuiting wat betreft politici. Op dit moment betekent dat dat het proces tegen Geert Wilders een maatstaf biedt om te bepalen hoe ruim de vrijheid van meningsuiting juridisch gezien voor politici is.

In het Wetboek van Strafrecht artikel 137c, lid 1 staat:

Hij die zich in het openbaar, mondeling of bij geschrift of afbeelding, opzettelijk beledigend uitlaat over een groep mensen wegens hun ras, hun godsdienst of levensovertuiging, hun hetero- of homoseksuele gerichtheid of hun lichamelijke, psychische of verstandelijke handicap, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste een jaar of geldboete van de derde categorie.

Het gaat mij slechts om de uitingen die politici in hun rol als politicus doen. In de zaak tegen Geert Wilders werd alleen maar aandacht geschonken aan uitspraken die hij in zijn rol als politicus heeft gedaan. Hij heeft zelf in de rechtszaal geconstateerd dat dit het geval is. Uitspraken die politici in hun functie als volksvertegenwoordigers doen zijn bijna altijd *in het openbaar*. Ik wil mij hier slechts richten op openbare uitspraken, dat wil zeggen dat vertrouwelijke vergaderingen buiten het kader vallen. Of een uitspraak *opzettelijk* discriminerend bedoeld is, is echter nogal moeilijk aan te tonen. Het is dan ook geheel de taak van het hof om soortgelijke factoren te beoordelen. Ik zal de conclusies die de rechtbank heeft bereikt bespreken zoals de rechtbank er zelf ook voor heeft gekozen. Ten eerste zal ik de aanklacht wegens groepsbelediging bespreken en vervolgens het aanzetten tot haat tegen en tot discriminatie van mensen wegens hun godsdienst.

2.3.1. De zaak Wilders - Groepsbelediging

Het wetsartikel hier van toepassing is artikel 137c van het wetboek van strafrecht.

1. Hij die zich in het openbaar, mondeling of bij geschrift of afbeelding, opzettelijk beledigend uitlaat over een groep mensen wegens hun ras, hun godsdienst of levensovertuiging, hun hetero- of homoseksuele gerichtheid of hun lichamelijke, psychische of verstandelijke handicap, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste een jaar of geldboete van de derde categorie.
2. Indien het feit wordt gepleegd door een persoon die daarvan een beroep of gewoonte maakt of door twee of meer verenigde personen wordt gevangenisstraf van ten hoogste twee jaren of geldboete van de vierde categorie opgelegd.

Eén van de voorbeelden waardoor Geert Wilders zich schuldig zou hebben gemaakt aan groepsbelediging is: *“De kern van het probleem is de fascistische islam, de zieke ideologie van Allah en Mohammed zoals neergelegd in de islamitische Mein Kampf: de Koran. De teksten uit de Koran laten weinig aan de verbeelding over.”*²⁸

Een uiting die als groepsbelediging wordt aangezien dient aan bepaalde eisen te voldoen. Ten eerste moet een groep van personen zich beledigd voelen door de uitspraak. Deze groep van personen moet tot op bepaalde hoogte objectief te identificeren zijn. Ten tweede dient de uiting te zijn gedaan in een context waarin de uiting bedoelt was als publiekelijk en ook als zodanig werd waargenomen.²⁹ Bovendien is het *“[...] in any event important that the offensive nature of a remark is determined to a large extent by the context in which that remark is made.”*³⁰

Het hof oordeelde over de bovengenoemde en soortgelijke uitspraken:

Uit de wetsgeschiedenis en de jurisprudentie blijkt dat kritiek op een geloof en kritiek op het gedrag van de aanhangers van een bepaalde godsdienst is toegestaan. De rechtbank wijst op een belangrijk arrest van de Hoge Raad van 10 maart 2009 (LJN BF0655), dat is gewezen na het tot stand komen van de beschikking waarin de vervolging van Wilders werd bevolen. De uitlating hierboven en ook de andere uitlatingen uit feit 1 gaan over de islam. Ze gaan niet over “een groep mensen” zoals dat in artikel 137c van het Wetboek van Strafrecht is vereist. Dit leidt tot vrijspraak.³¹

We zullen nog zien dat de zojuist genoemde beschikking van de Hoge Raad een grote rol gaat spelen in de beoordeling van de uitspraken van Wilders. Deze beschikking zorgt ervoor dat nu heel duidelijk is dat mensen niet op basis van hun religie mogen worden gediscrimineerd. Het is anderzijds niet strafbaar om (felle) kritiek te hebben op een religie *an sich* of om religieuze

---

²⁸ Uitspraak van de rechtbank Amsterdam in de zaak Wilders, 23-06-2011

<http://www.rechtspraak.nl/Organisatie/Rechtbanken/Amsterdam/Nieuws/Pages/Uitspraak-van-de-rechtbank-AmsterdamindezaakWilders,23juni2011.aspx> (15-07-2014)

²⁹ Vgl.: Groen, L. & Stronks, M., *Entangled Rights of Freedom, Freedom of speech, freedom of religion and the non-discrimination principle in the Dutch Wilders case*, Den Haag: Eleven International Publishing (2010), p.37

³⁰ Groen, L. & Stronks, M., *Entangled Rights of Freedom, Freedom of speech, freedom of religion and the non-discrimination principle in the Dutch Wilders case*, p.38

³¹ Eindvonnis in de zaak Wilders, BQ9001

<http://uitspraken.rechtspraak.nl/inziendocument?id=ECLI:NL:RBAMS:2011:BQ9001>

mensen te bekritisieren om het gedrag wat zij vertonen. De uitlatingen van Wilders zijn of gericht op de islam of de Koran in plaats van op moslims in plaats van op het gedrag van de gelovigen, zoals in een van de uitspraken waarover de rechtbank oordeelde: “*je zult zien dat al het kwade dat de zoons van Allah tegen ons en henzelf begaan, uit dat boek afkomstig is*”.³² De rechtbank heeft geoordeeld dat Wilders zich niet heeft schuldig gemaakt aan groepsbelediging. Het oordeel had echter beide kanten uit kunnen gaan. Door een andere rechtbank had Wilders net zo goed schuldig kunnen worden bevonden.

[...] the Supreme Court makes a distinction between an insult aimed at a group and an insult about a group [...] this distinction is not used by the European Court of Human Rights: [...] when a remark constitutes an attack on symbols or customs which are of great value to believers, it is considered to be offensive to those believers, too.³³

2.3.2. De zaak Wilders - aanzetten tot haat tegen en tot discriminatie van mensen wegens hun godsdienst

Het wetsartikel hier van toepassing is artikel 137d van het wetboek van strafrecht.

1. Hij die in het openbaar, mondeling of bij geschrift of afbeelding, aanzet tot haat tegen of discriminatie van mensen of gewelddadig optreden tegen persoon of goed van mensen wegens hun ras, hun godsdienst of levensovertuiging, hun geslacht, hun hetero- of homoseksuele gerichtheid of hun lichamelijke, psychische of verstandelijke handicap, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste een jaar of geldboete van de derde categorie.
2. Indien het feit wordt gepleegd door een persoon die daarvan een beroep of gewoonte maakt of door twee of meer verenigde personen wordt gevangenisstraf van ten hoogste twee jaren of geldboete van de vierde categorie opgelegd.

Een van de voorbeelden waardoor Geert Wilders zich schuldig zou hebben gemaakt aan aanzetten tot haat tegen of discriminatie van mensen wegens hun godsdienst is: “*We willen genoeg. De grenzen dicht, geen islamieten meer Nederland in, veel moslims Nederland uit, denaturalisatie van islamitische criminelen...*”

Ook een uiting die als groepsbelediging wordt aangezien dient aan bepaalde eisen te voldoen. Er moet worden aangezet tot haat, discriminatie ofwel het gebruik van geweld concluderen de rechtsgeleerden Janssens en Nieuwenhuis: “*Jurisprudence shows that incitement to hate must be understood in such a way that a remark which sets groups against each other, thereby causing an intrinsic division in an atmosphere of conflict, in any way falls within the scope of application of Article 137d.*”³⁴ Het is niet noodzakelijk dat de uitspraken tot geweld leiden zodat ze onder artikel 137d vallen.

---

³² Uitspraak van de rechtbank Amsterdam in de zaak Wilders, 23-06-2011

<http://www.rechtspraak.nl/Organisatie/Rechtbanken/Amsterdam/Nieuws/Pages/Uitspraak-van-de-rechtbank-AmsterdamindezaakWilders,23juni2011.aspx> (15-07-2014)

³³ Groen, L. & Stronks, M., *Entangled Rights of Freedom, Freedom of speech, freedom of religion and the non-discrimination principle in the Dutch Wilders case*, p.118

³⁴ Janssens, A.L. & Nieuwenhuis, A.J., *Uitingsdelicten*, Deventer: Kluwer Juridisch (2008), p.158

Op grond van het arrest van de Hoge Raad vallen uitspraken die slechts betrekking hebben op de islam en/of de Koran buiten het bereik van het Nederlands strafrecht. Daarnaast heeft Wilders ook meerdere malen uitspraken gedaan waaruit blijkt dat hij zich niet richt tegen moslims maar zoals eerder al gezegd tegen de islam en de Koran: *“Als moslims wel assimileren, dan zijn het ook volwaardige burgers, geen millimeter minder waard dan jij of ik”*. De rechtbank deelt deze mening en constateert:

De rechtbank stelt op grond van de in het dossier opgenomen uitlatingen vast dat verdachte zich, als politicus, vooral uitlaat over de in zijn ogen kwalijke aspecten van de islam en de Koran.

Wanneer de ten laste gelegde uitlatingen ieder op zich worden bekeken, zowel naar de bewoordingen als in samenhang met de overige uitlatingen, geldt ook voor het merendeel van deze uitlatingen dat deze zien op de islam en de Koran. Nu verdachte zich in deze uitlatingen richt tegen het geloof en niet tegen mensen (moslims) kan niet wettig en overtuigend worden bewezen dat hij met deze uitlatingen aanzet tot haat tegen en/of discriminatie van moslims, zoals hem is ten laste gelegd. [...]

Verdachte zal van deze [...] ten laste gelegde uitlatingen worden vrijgesproken.³⁵

Wilders is door het hof op alle punten vrijgesproken. Hij bestrijdt in zijn rol als politicus de islam die in zijn opvatting een vijandelijke en schadelijke ideologie is. Er zijn volgens de rechter echter geen bewijzen dat hij de wet te buiten is getreden door zijn uitspraken die niet gericht zijn op mensen.

Ook deze uitspraak had anders uit kunnen vallen. De uitspraak wat betreft het haat zaaien is afhankelijk van de opvatting of de uitspraken voor verdeling in de bevolking hebben gezorgd. Dat verdeling aanwezig is zal niet ontkend worden, de vraag of de uitspraken van Geert Wilders een bijdrage hebben geleverd aan deze verdeling zou ook beaamd kunnen worden, maar is moeilijk te bewijzen.

2.3.3. De zaak Wilders – de bijzondere rol van politici

In een hoofdstuk van de gerechtelijke uitspraak, getiteld “samenhang en context” wordt beklemtoond dat het van het allergrootste belang is dat het recht van vrijheid op meningsuiting voor politici slechts om zeer dringende redenen ingeperkt mag worden:

Het EHRM benadrukt dat het in een democratische samenleving van wezenlijk belang is om het politieke debat de ruimte te geven. Het EHRM hecht het allergrootste belang aan vrijheid van meningsuiting en is van oordeel dat aan politieke uitspraken slechts om zeer dringende redenen beperkingen mogen worden opgelegd. Vrijheid van meningsuiting is voor iedereen van grote waarde maar in het bijzonder voor een volksvertegenwoordiger die immers zijn kiezers vertegenwoordigt [...]. In het kader van de vrijheid van meningsuiting zijn zelfs uitlatingen die 'offend, shock or disturb' (kwetsen, choqueren en verontrusten) toelaatbaar. [...] Er dient sprake te zijn van een

---

³⁵ Eindvonnis in de zaak Wilders, BQ9001

<http://uitspraken.rechtspraak.nl/inziendocument?id=ECLI:NL:RBAMS:2011:BQ9001>

'pressing social need' alvorens er mag worden overgegaan tot een beperking van het recht op vrije meningsuiting en de beperking dient proportioneel te zijn.³⁶

Zoals ik eerder al heb besproken in het hoofdstuk "De bijzondere rol van politici" is het het geval dat politici juist heel veel ruimte krijgen om gebruik te maken van hun recht op vrije meningsuiting. Aangezien hun rol in de maatschappij is dit ook wel nodig, maar zij hebben ook juist vanwege hun rol in de maatschappij veel verantwoordelijkheid ten opzichte van de bevolking omdat zij zoveel invloed hebben. Wanneer een politicus toch de lijn overschrijdt waardoor het een '*pressing sociaal need*' wordt om zijn recht op vrijheid van meningsuiting in te perken is het ook belangrijk dat dit wordt vervolgd. Op deze wijze kan de democratische staat laten zien dat de staat andere meningen tolereert maar dat het ook zijn burgers en de grondbeginselen van het bestaan van de democratie beschermt voor onrechtvaardigheden.

2.4. De grens van de vrijheid van meningsuiting overschreden?

Vooraf moet gezegd worden dat ongeacht mijn positie en opinie een rechtbank moet oordelen of de grens van vrijheid van meningsuiting daadwerkelijk is overschreden. Ik kan slechts een gefundeerde inschatting van de stand van zaken geven.

Op 19 maart 2014 ontstond weer grote ophef om uitspraken die Geert Wilders had gedaan. Nadat Wilders eerst tijdens zijn verkiezingscampagne in Den Haag zei: "Den Haag moet een stad met minder lasten en als het even kan met minder Marokkanen worden" vroeg hij op verkiezingsavond voor de Nederlandse gemeenteraad aan zijn achterban: "Willen jullie hier in deze stad én in Nederland meer of minder Marokkanen?" waarop de hele zaal "Minder, minder, minder"³⁷ scandeerde. Wilders antwoordde met "Dan gaan we dat regelen". In de daarop volgende dagen deden mensen in Nederland massaal aangifte tegen Geert Wilders. Zij vonden dat hij discrimineert en haat zaait tegen Marokkanen. En deze keer gaat het hem om alle Marokkanen in Nederland. Het attribueert 'crimineel' wat Wilders anders gebruikelijk heeft genoemd wanneer hij over problemen met deze bevolkingsgroep sprak is bij deze uitspraken verdwenen.

Op 20 maart 2014 liet Wilders weten dat hij zijn uitspraken niet terug zal nemen. Hij zou alleen maar hebben gezegd wat hij al jaren zegt, namelijk dat minder immigranten Nederland in moeten komen en dat criminele Marokkanen het land uitgezet dienen te worden. Hij doet dus geen afstand van zijn uitspraken.

Feitelijk verschillen de uitspraken die Wilders op de verkiezingsavond heeft gedaan nochtans van zijn eerdere uitspraken. Het discrimineren van een etnische groep valt wel degelijk onder de anti-discriminatie wetgeving. Het principe van gelijkheid dat essentieel is voor een liberaal democratische staat wordt door soortgelijke uitspraken ondermijnt. Op het moment dat hij het echter niet meer over criminele Marokkanen had maar over Marokkanen zonder verdere specificatie heeft hij zich op dun ijs begeven. Als we de definitie van discriminatie volgens het wetboek van strafrecht bekijken zien wij immers dat onderscheid

---

³⁶ Eindvonnis in de zaak Wilders, BQ9001

<http://uitspraken.rechtspraak.nl/inziendocument?id=ECLI:NL:RBAMS:2011:BQ9001>

³⁷ Er werd in totaal 14 keer 'minder' gescandeerd.

maken tussen mensen wat ten gevolge kan hebben dat de erkenning van gelijkheid teniet wordt gedaan of aangetast wordt een strafbaar feit is.

Om heel duidelijk te zijn zal ik herhalen dat het uiteindelijke oordeel uiteraard aan de rechtbank zelf is en dat de vraag of de vrijheid van meningsuiting is overtreden in dit paper een onbeantwoorde vraag zal blijven. Dat deze uitingen een strafbaar feit vormen is echter de mening van veel Nederlanders die, zoals eerder genoemd aangifte hebben gedaan. Er zijn maar weinigen die ontkennen dat er problemen in de samenleving bestaan met mensen van Marokkaanse afkomst. Het lijkt er voor zover ik dit kan beoordelen echter wel op dat Wilders deze keer duidelijk de grens van vrijheid van meningsuiting te buiten is gegaan en zich strafbaar heeft gemaakt aan discriminatie en haat zaaien.

Haat zaaien is tot nu toe in de Nederlandse wet niet duidelijk geformuleerd. In 1997 werd de volgende definitie aangenomen door het comité van ministers van de Europese raad.

[T]he term "hate speech" shall be understood as covering all forms of expression which spread, incite, promote or justify racial hatred, xenophobia, anti-Semitism or other forms of hatred based on intolerance, including: intolerance expressed by aggressive nationalism and ethnocentrism, discrimination and hostility against minorities, migrants and people of immigrant origin.³⁸

Zoals wij in het begin van dit paper hebben gezien is de simpel verwoorde definitie van discriminatie die voortvloeit uit de desbetreffende artikelen van het wetboek van strafrecht het ongeoorloofd onderscheid maken, achterstellen of uitsluiten van mensen op grond van (persoonlijke) kenmerken. Door álle Marokkanen te adresseren heeft zijn uitspraak een discriminerende lading. Wanneer hij eerst ervoor pleitte dat criminele Marokkanen een groot probleem vormen binnen de Nederlandse samenleving pleit hij er in zijn recente uitspraken voor dat álle Marokkanen deel uitmaken van deze problemen.

Wanneer dit soort uitspraken vaak worden herhaald dan ontstaat hetgeen Benz in zijn boek heeft weten uit te leggen. Het vooroordeel dat Marokkanen vaak crimineel zijn bestaat al. Door middel van herhaling van soortgelijke uitspraken wordt het een waarheid die niet in twijfel getrokken dient te worden.³⁹ Dit zou leiden tot het verdere discrimineren, achterstellen en uitsluiten van Marokkanen als bevolkingsgroep, niet te spreken over de gevolgen voor integratie zoals eerder besproken.

De reden waarom Geert Wilders vrijuit was gegaan bij het proces van 2009-2011 was dat hij expliciet zei dat hij een onderscheid maakt tussen de islam en moslims. Dat deze uitspraken van een andere orde waren is ook zichtbaar aan de ophef dat de uitspraken hebben veroorzaakt binnen de PVV. Enkele partijgenoten zijn uit de partij gestapt en nog meer hebben afstand genomen van de uitspraken van hun partijleider. Het is simpelweg onwettelijk om *over het algemeen* in termen te spreken die binnen de wet vallen. Dit is geen excuus om zo nu en dan een discriminerende opmerking te maken en ervan uit te gaan dat het volk wel

---

³⁸ Recommendation No. R 97 (20) of the Committee of Ministers of the Council of Europe to Member States on "hate speech", adopted by the Committee of Ministers on 30 October 1997, at the 607th meeting of the Minister's Deputies.

³⁹ Benz, W., *Die Feinde aus dem Morgenland, Wie die Angst vor den Muslimen unsere Demokratie gefährdet*, München: C.H. Beck (2013), p. 35f

invulling geeft aan de gesproken woorden en het voordeel van de twijfel toepast in de context van eerdere uitspraken.

3. Morele bezwaren op grond van consequentialistische argumenten

In het eerste deel van mijn paper hebben we gezien dat de vrijheid van meningsuiting essentieel deel uitmaakt van het beleid binnen een liberaal democratische staat zoals Nederland. In dit tweede deel van het paper zal ik beargumenteren dat het in sommige gevallen moreel verwerpelijk kan zijn om gebruik te maken van dit recht op vrije meningsuiting. De legitimiteit van het juridische recht op vrije meningsuiting wordt daarmee geenszins in twijfel getrokken. Ik zal slechts onderzoek doen naar mogelijke consequenties van uitspraken die binnen het recht op vrije meningsuiting vallen. Wanneer de consequenties van een uitspraak negatief zijn voor de maatschappij kan de uitspraak die onder vrijheid van meningsuiting valt zo niet juridisch, wel als moreel verwerpelijk worden gezien. Binnen het consequentialisme in de filosofie wordt slechts door middel van de uitkomsten van een handeling bepaald of een handeling moreel goed of slecht is. “*Consequentialism [is] about the moral rightness of acts, which holds that whether an act is morally right depends only on the consequences of that act.*”⁴⁰ Vanuit deze positie ga ik nu opnieuw kijken naar verschillende uitspraken die wettelijk gezien binnen het recht op vrije meningsuiting vallen. Ik zal onderzoeken wat de mogelijke consequenties van deze uitspraken zijn door middel van auteurs zoals Wolfgang Benz en Marta Nussbaum, die uitgebreid onderzoek hebben gedaan naar het ontstaan van het antisemitisme voor WOII.

3.1. De expliciete wens tot integratie in Nederland

Elke grote politieke partij in Nederland heeft de integratie van moslims en andere minderheidsgroepen die in Nederland leven ten doel. In alle verkiezingsprogramma's (behalve die van de PVV) kunt u lezen wat de plannen zijn over integratie. Het is echter het geval dat sommige politieke uitspraken over moslimminderheden aantoonbaar onjuist of misleidend zijn en kunnen zorgen voor verkeerde zienswijze of onbegrip van Nederlandse burgers (voor moslims) die deze uitspraken op basis van de autoriteit van de spreker accepteren. Binnen de liberaal-democratische staat Nederland vallen deze uitspraken onder het recht op vrijheid van meningsuiting. Dat blijkt uit het oordeel van de rechter in de zaak Wilders. Hoe verhouden deze uitingen zich echter tot de expliciete politieke wens tot integratie in de Nederlandse maatschappij? Wat houdt het begrip van integratie eigenlijk in? Alvorens verder erop in te gaan wat integratie wél is en wat ervoor nodig is dat integratie slaagt, zal ik duidelijk maken dat integratie niet als assimilatie dient te worden begrepen.

Assimilatie betekent de eigen taal, cultuur, eventueel religieuze praktijken, eet- en andere gewoontes en zijn waarden en normen op te geven en volledig in te ruilen tegen de

---

⁴⁰ Sinnott-Armstrong, W., Consequentialism, The Stanford Encyclopedia of Philosophy <http://plato.stanford.edu/archives/spr2014/entries/consequentialism> (20-01-2015)

taal, cultuur, eventuele religieuze praktijken, eet- en andere gewoontes en waarden en normen van het land waarin men assimileert.⁴¹

In de afgelopen decennia werd veel waarde gehecht aan de multiculturele samenleving en de daaruit resulterende pluraliteit. Vooral Nederland is beroemd om zijn multiculturalisme, tolerantie en het respecteren van het *anders-zijn*. Ondanks de problemen die ontstaan wanneer groepen van mensen van zeer verschillende culturen met elkaar botsen, dat wil zeggen de onvermijdelijke verandering die het multiculturalisme met zich meebrengt, ben ik ervan overtuigd dat de vernieuwing die een multiculturele samenleving met zich meebrengt tal van voordelen heeft.

Daarnaast, zoals Samuel Scheffler in zijn artikel *Immigration and the Significance of Culture* uitlegt, is het helemaal niet mogelijk dat de immigrantengroep volledig assimileert omdat beide culturen effect op elkaar hebben, zodat er na verloop van tijd altijd een situatie zal ontstaan waarbij de thuiscultuur de immigrantencultuur beïnvloed en vice versa. Vanuit de Nederlandse cultuur gezien is het onmogelijk dat deze niet zou veranderen.

[T]he putative bearers of the national culture [...] must come to terms with the presence in their midst of new neighbours, new customs, new ideas, new values, new modes of dress, new expectations, new languages, new cuisine, new tastes, Even if they adopt as radically exclusionary a stance as they can muster, their way of life will now be shaped by the need to exclude these neighbours, ideas, customs, modes of dress, expectations, values..., and this means that the national culture will change.

Wat assimilatie betreft is het ook maar de vraag wat onder de Nederlandse cultuur zou moeten worden verstaan. Scheffler geeft het voorbeeld van een Amerikaan die in Europa reist. Hij wordt dan gerekend tot iemand die toebehoort aan de Amerikaanse cultuur, of misschien zou hij worden gerekend tot de Westerse cultuur, waar ook Europa bij hoort. In Amerika echter zou onderscheid gemaakt kunnen worden met betrekking tot het toebehoren aan bijvoorbeeld een 'blue state', zoals bijvoorbeeld Californië. Iemand uit noord Californië en iemand uit zuid Californië zouden bijvoorbeeld in Texas culturele verbondenheid voelen terwijl zij een gevoel van vervreemding kunnen verwachten wanneer zij in elkanders gebied vertoeven.⁴² "[T]o insist that, for each individual, there must be some one identification that corresponds to his or her real culture is to misunderstand both identity and culture."⁴³

Wanneer assimilatie van immigranten het doel zou zijn, welke van de talrijke lokale identiteiten zouden immigranten dan aan moeten nemen? Assimilatie is niet alleen ongewenst, het is in de praktijk onmogelijk.

Ook binnen het regeerakkoord is er sprake van integratie in plaats van assimilatie. Het is niet de bedoeling dat allochtonen hun cultuur en hun daarmee verbonden identiteit kwijt raken, maar wat is integratie dan wél en wat is ervoor nodig om dit te bereiken? In het regeerakkoord worden enkele voorwaarden genoemd voor een geslaagde integratie:

---

⁴¹ Vgl.: Mc Donald, H.G. & Balgopal, P.R., 'Conflicts of American immigrants: assimilate or retain ethnic identity', *Migration World Magazine*, (1998, 3), p.14

⁴² Vgl.: Scheffler, S., 'Immigration and the Significance of Culture', *Philosophy & Public Affairs* (2007, 2), p.100

⁴³ Scheffler, S., 'Immigration and the Significance of Culture', p.101

Ons immigratiebeleid is restrictief, rechtvaardig en gericht op integratie. [...] Voor betrokkenen en voor de samenleving is het van belang dat migranten op eigen benen kunnen staan, door werk in hun levensonderhoud voorzien, snel integreren en meehelpen de samenleving op te bouwen.⁴⁴

Integratie betekent dat men zich aan de wetten van de maatschappij houdt, de taal van het desbetreffende land leert spreken en indien mogelijk werkt voor eigen levensonderhoud. Al deze punten volgen uit de genoemde voorwaarden van het regeerakkoord met uitzondering van het leren van de taal.⁴⁵ Ik heb taal geïncorporeerd in de voorwaarden voor integratie omdat het beheersen van de taal van het land waar men woont de andere aspecten van de integratie versoepelt. Daarnaast kan de vaardigheid Nederlands te spreken het vormen van parallelmaatschappijen voorkomen. Het moge duidelijk zijn dat integratie veel minder breed gezien moet worden dan assimilatie. Wanneer iemand de taal spreekt, naar mogelijkheid werkt en zich aan de wetten houdt is integratie al bereikt.

In het regeerakkoord wordt een cruciaal punt achterwege gelaten. Integratie is volgens een onderzoek van het *Berlin Institut für Bevölkerung und Entwicklung* (instituut voor bevolking en ontwikkeling) een wederzijds proces en houdt in dat de te integreren groep zich openstelt naar de cultuur van het land waar zij willen integreren, maar het betekent ook dat de autochtone bevolking zich open stelt voor de te integreren groep. Het is een vereiste voor de succesvolle integratie dat zowel autochtone als allochtone burgers gelijkwaardig behandeld worden wettelijk gezien, maar ook bijvoorbeeld op de arbeidsmarkt. Volgens dezelfde Duitse studie is het ook van belang dat de autochtone bevolking zich tolerant opstelt ten opzichte van het vreemde en dat ze pluralisme respecteert.⁴⁶

Sommige uitspraken bijvoorbeeld van Geert Wilders of Rita Verdonk, voormalige minister voor vreemdelingenzaken en integratie, zorgen er echter voor dat negatieve vooroordelen ontstaan of versterkt worden over de islam als religie maar ook over moslims of andere immigranten wat ertoe kan leiden dat de allochtoon zich terugtrekt uit de samenleving oftewel dat autochtonen minder open en/of tolerant tegenover allochtonen staan. Emoties spelen daarin een grote rol. In het volgende hoofdstuk zal ik erop ingaan welke rol emoties, en dan met name de emoties vernedering en angst, kunnen hebben op het gedrag van mensen in onze maatschappij.

3.2. De rol van emotie

Het is geen nieuws dat menselijk handelen in grote delen wordt bepaald door emoties. Dominique Moïsi beargumenteert in zijn boek *“The Geopolitics of Emotion”* dat emotie niet alleen maar het gedrag van individuen kan verklaren, maar dat emoties aan hele culturen kunnen worden toegeschreven met als doel de interactie tussen deze culturen beter te kunnen verklaren. Ten eerste heeft zijn theorie als uitgangspunt dat men de wereld niet volledig kan

---

⁴⁴ Het regeerakkoord, IX. Immigratie, integratie en asiel

<http://www.rijksoverheid.nl/regering/regeerakkoord/immigratie-integratie-en-asiel> (7-5-2014)

⁴⁵ Hoewel dit niet wordt genoemd in het citaat is het vanzelfsprekend dat iedereen die zich in Nederland bevindt aan de wetten moet houden die in Nederland gelden.

⁴⁶ Vgl.: Berlin Institut für Bevölkerung und Entwicklung, Ungenutzte Potenziale

http://www.berlin-institut.org/fileadmin/user_upload/Zuwanderung/Integration_RZ_online.pdf (12-11-2014)

begrijpen zonder rekening te houden met de invloed van menselijke emoties. Daarbij is emotie uiteraard niet de alles bepalende factor, maar ook politieke en economische handelingen zijn vaak mede door emotie ingegeven. Ten tweede is Moïsi's uitgangspunt dat emoties noch helemaal goed noch helemaal slecht zijn. *“One cannot fully understand the world in which we live without trying to integrate and understand its emotions. And second, emotions are like cholesterol, both good and bad. The problem is to find the right balance between them.”*⁴⁷

Binnen Moïsi's theorie zijn de drie emoties (angst, hoop en vernedering) belangrijk. Deze emoties dienen in evenwicht te zijn zodat ook de mens in evenwicht is. De emoties hoop, angst en vernedering heeft Moïsi gekozen omdat deze emoties altijd in meer of mindere mate in ieder mens aanwezig zijn en omdat deze emoties nauw verband houden met het zelfvertrouwen van mensen. Hoop is een uitdrukking van zelfvertrouwen, terwijl angst de afwezigheid van zelfvertrouwen is en vernedering houdt in dat het zelfvertrouwen beschadigd is. Zelfvertrouwen is een belangrijke bouwsteen voor een sterke en stabiele identiteit en een sterke en stabiele identiteit leidt tot een sterk en stabiel persoon, een persoon die in balans is.
48

De emoties vernedering en angst zullen in de context van dit paper bijzonder belangrijk zijn, vandaar dat ik me vooral zal richten op deze emoties, maar hoop zal ook aan de orde komen om de verhoudingen uit te leggen. Voordat ik erop in ga welke rol de emoties angst en vernedering spelen met betrekking tot integratie in Nederlandse zal ik een kort overzicht van alle drie de emoties geven en de basishoudingen die Moïsi aan mensen toeschrijft wanneer één van de emoties overheersen.

Moïsi legt uit wat de gevolgen zijn wanneer een van de drie emoties die hij bespreekt overheersen. Vernedering is het tegendeel van hoop in die zin dat hoop ervoor zorgt dat de mens denkt “ik kan dit” en “dit gaat mij lukken”. Wanneer iemand die vol hoop zit een beetje vernedering ervaart wordt het gevoel dat men de dingen die men wil doen kan bereiken versterkt omdat men wordt uitgedaagd. Wanneer hoop echter niet of onvoldoende aanwezig is zodat het gevoel van vernedering sterker aanwezig is slaat het gevoel van “ik kan dit” om naar “ik kan dit niet” en “wanneer ik dit niet kan zal ik jou mee naar beneden sleuren”. Angst zorgt ervoor dat de wereld wordt gezien als een gevaarlijke plek en dat de mens denkt “hoe kan ik mezelf beschermen voor de gevaren in de wereld”.⁴⁹

Volgens Martha Nussbaum, hooglerares voor rechtsfilosofie en ethiek aan de Universiteit van Chicago speelt angst een rol in de meeste gewelddaden jegens religieuze minderheden. De geschiedenis laat zien dat politici vaak een rol hebben gespeeld in het voeden van irrationele angsten en agressie jegens deze minderheden.

History is filled with cases of fear-inspired cruel and harmful actions against members of minority religions – Jews, Roman Catholics, Mormons, Jehovah's Witnesses, to name only a few groups that have figured in recent U.S. and European history. In such cases, we can see clearly in hindsight that, although the majority's fear was about

---

⁴⁷ Moïsi, D., *Geopolitics of Emotion, How Cultures of Fear, Humiliation and Hope are Reshaping the World*, New York: Anchor Books (2009), Preface, p. X

⁴⁸ Moïsi, D., *Geopolitics of Emotion*, *How Cultures of Fear, Humiliation and Hope are Reshaping the World*, p.5

⁴⁹ Moïsi, D., *Geopolitics of Emotion, How Cultures of Fear, Humiliation and Hope are Reshaping the World*, p.5

things of real importance – national security, non-domination, economic security, political stability – the connection people made between these values and an alleged threat posed by religious minority was utterly bogus, a product of ignorance and fantasy propelled by political rhetoric.⁵⁰

Moïsi schrijft vooral hoop toe aan Aziatische landen, vernedering aan de Arabische wereld en angst aan het Westen. De definitie van deze gebieden is nogal onduidelijk en zijn theorie is nogal generaliserend, zoals hij zelf ook aangeeft, maar desondanks is het de moeite waard om zijn theorie bij dit onderwerp te betrekken. Vernedering is namelijk precies wat een groot deel van de moslimgemeenschap voelt wanneer onwaarheden over hun landgenoten en geloofsbroeders/geloofszusters worden verspreid terwijl angst de emotie is die Nederlanders voelen als reactie op de terreuraanslagen. Deze angst wordt echter verder aangewakkerd door bijvoorbeeld politici die beweren dat de islam als religie slechts terreur zoekt te verspreiden. Een voorbeeld van een soortgelijke uitspraak is: “*De kern van het probleem is de fascistische islam, de zieke ideologie van Allah en Mohammed zoals neergelegd in de islamitische Mein Kampf: de Koran. De teksten uit de Koran laten weinig aan de verbeelding over.*”⁵¹ Zowel Moïsi als Nussbaum doen een poging om uit te leggen welke uitwerkingen de ervaren vernedering en de angsten van grote groepen mensen in onze maatschappij kunnen hebben.

Hoe zijn deze theorieën over emoties van toepassing op het publieke debat in Nederland? De invloed van emotie op het menselijk handelen is aantoonbaar aanwezig. De psychologie bevat zich immers voor een groot gedeelte met deze verschijnselen. Ook de connectie die vernedering en angst hebben is duidelijk aanwezig. Zo werden in Frankrijk in de nasleep van de aanslag op *Charlie Hebdo* talrijke gewelddaden jegens moslims gepleegd.⁵² De legitieme angst die veroorzaakt wordt door enkele radicale, extremistische individuen wordt toegeschreven aan moslims überhaupt met als gevolg dat gewelddaden jegens onschuldige mensen met een islamitische achtergrond wordt gepleegd. Moïsi probeert geopolitieke samenhangen uit te leggen in termen van emotie. Deze theorie is op kleine schaal net zo van toepassing als op grote schaal. Angst, vernedering en hoop zijn aanwezig in iedereen en zorgen ervoor dat bepaalde gedragspatronen waarneembaar zijn. In het volgende hoofdstuk leg ik de focus op de emotie vernedering.

3.3. Discriminatie werkt segregatie van allochtonen en autochtonen in de hand

Europeanen bevinden zich in een soort identiteitscrisis. Dat is niet alleen te zien aan het feit dat de grenzen van Europa niet goed gedefinieerd zijn.⁵³ Deze identiteitscrisis manifesteert zich ook daardoor dat de identiteit die op een identiteitsbewijs staat niet noodzakelijk het

---

⁵⁰ Nussbaum, M.C., *The New Religious Intolerance*, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press (2012), p.21

⁵¹ Uitspraak van de rechtbank Amsterdam in de zaak Wilders, 23-06-2011
<http://www.rechtspraak.nl/Organisatie/Rechtbanken/Amsterdam/Nieuws/Pages/Uitspraak-van-de-rechtbank-AmsterdamindezaakWilders,23juni2011.aspx> (15-07-2014)

⁵² Vgl.: Fisher, M., *This map shows every attack on French Muslims after the Charlie Hebdo attacks*, <http://www.vox.com/2015/1/10/7524731/french-muslims-attacks-charlie-hebdo> (10.01.2015)

⁵³ Vgl.: Moïsi, D., *Geopolitics of Emotion, How Cultures of Fear, Humiliation and Hope are Reshaping the World*, p.104-105

gevoel van het individu weerspiegelt. Nederlanders van een Marokkaanse afkomst⁵⁴ zijn vervreemd geraakt van hun Marokkaanse wortels omdat zij Marokko slechts als vakantieland kennen en de taal slechts gebroken spreken, maar zij worden ook niet als volledige Nederlander erkend in de Nederlandse maatschappij - en vaak ook niet in het publieke debat. Ook al hebben Marokkanen of Turken in Nederland een Nederlands paspoort en zijn ze voor de wet Nederlander – Nederlanders blijven naar ze refereren als Marokkaan of Turk. Dit is wellicht niet discriminerend bedoeld, maar het creëert een afstand tussen Nederlanders en Marokkanen oftewel Turken. Wanneer deze groep mensen dus noch echt de Nederlandse identiteit kunnen claimen noch de Marokkaanse dan, zo suggereert Moïsi in zijn boek, ligt de identiteit van moslim voor een gelovige Marokkaan erg voor de hand.⁵⁵

Aangezien de identiteit van moslim bij deze mensen zoveel zwaarder weegt als de andere identiteiten waarmee ze zich kunnen identificeren zijn zij bijzonder kwetsbaar voor aanvallen op deze identiteit. Laten we het bijvoorbeeld nog een keer hebben over de gebeurtenissen rondom de Mohammad cartoons. Het printen van de cartoons was een nodeloze provocatie gericht op moslims, de krant (*Jyllands Posten*) wees immers in 2003 Jesus-cartoons af met de reden dat deze cartoons voor ophef zouden kunnen zorgen onder de lezers van diezelfde krant, maar de reacties die volgden op deze cartoons waren bijzonder sterk. Een mogelijke verklaring van de hevigheid van de reacties – zonder bedreigende reacties of gewelddaden die op de cartoons volgden ook maar enigszins goed te willen praten – was volgens Moïsi dat moslims al een versterkt gevoel van vernedering hebben wat door de cartoons alleen maar werd versterkt. “[...] it’s [...] obvious that the power of those cartoons to ignite fury throughout the Islamic world was due to the underlying sense of humiliation that has prepared Muslims to respond with defensive rage against any perceived insult to their embattled faith.”⁵⁶ Soortgelijke emotionele uitbarstingen die voortkomen uit een gevoel van machteloosheid en vernedering zijn sterk te veroordelen, maar de manier waarop ermee wordt omgegaan door westerse media en politici bijvoorbeeld moet eveneens sterk worden veroordeeld. Laten we bijvoorbeeld kijken naar een van de ergste terroristische aanslagen in Europa: In 2011 vermoorde Anders Breivik 77 mensen in Noorwegen. Hij deed dit, zoals hij zelfs heeft opgeschreven in zijn manifest omdat hij tegen moslims en andere immigranten en vóór een Christelijk Europa stond. Media hebben uiteraard verslag van deze terroristische aanval gedaan. Los van het feit dat in eerste instantie geïnsinueerd werd dat het om een islamitische terreuraanslag zou gaan ebde de media aandacht vrij snel weg nadat bekend werd dat het om een persoon ging die zichzelf als Christen proclameerde. Bill O’Reilly reageerde op Fox News verontwaardigd dat Breivik een Christelijke terrorist genoemd werd. De manier van verslaggeven in dit geval is helemaal niet vergelijkbaar met de manier van verslaggeven in het geval van Charlie Hebdo op 7 januari 2015. Het verschil dat bestaat in zowel reacties in de media als de maat van verslaggeving door de media is verbazingwekkend. Het zorgt ervoor dat de gevoelens van vernedering van de moslimbevolking alleen maar toeneemt evenals de gevoelens van angst onder allochtonen.

---

⁵⁴ Het is mogelijk om ‘Nederlanders van Marokkaanse afkomst’ te vervangen met elke andere minderhedengroep. Ik zal in het vervolg echter het voorbeeld over Marokkanen aanhouden.

⁵⁵ Moïsi, D., *Geopolitics of Emotion, How Cultures of Fear, Humiliation and Hope are Reshaping the World*, p.79-80

⁵⁶ Moïsi, D., *Geopolitics of Emotion, How Cultures of Fear, Humiliation and Hope are Reshaping the World*, p. 67

Een van de consequenties die volgen uit dit soort verslaggeving en beeldvorming is dat het beeld is ontstaan dat moslims afstand dienen te doen van terreurdaden wanneer deze onder het mom van de islam zijn begaan. Alsof de daad van één zelf geproclameerde moslim representatief is voor alle moslims. In januari 2015, na de aanval op Charlie Hebdo werden moslims herhaaldelijk opgeroepen om publiekelijk afstand van deze aanval te nemen. Bijvoorbeeld door Arabist Geert Jan Geling in *The Post Online*.⁵⁷ De implicatie die soortgelijke redeneringen met zich mee brengen zijn dat het de hele moslimgemeenschap kwalijk te nemen valt wanneer een moslim een misdaad begaat. Dit is juist de definitie van discriminatie en bigotterie. Slechts het feit dat iemand moslim is maakt hem verdacht dat hij sympathiseert met terroristen en zodoende dient hij duidelijk en publiekelijk afstand te nemen van soortgelijke daden. Deze manier van denken zit zodanig ingebakken in het bewustzijn van Europeanen dat het helemaal niet zo gek klinkt. Wanneer wij een ander voorbeeld ter hand nemen zien wij echter dat het in dit geval wel degelijk om discriminatie en bevooroordeeldheid gaat. Wanneer extremistische Israëliëse kolonisten land claimen wat rechtmatig in het bezit van moslims is vragen wij niet alle Israëliërs om deze daden expliciet en openlijk aan de kaak te stellen omdat wij in dit geval niet van individuele gevallen sluiten op de hele gemeenschap. Deze manier van denken is voorbehouden aan het denken over moslims. Dat deze gedragspatronen als vernederend worden ervaren staat buiten kijf waardoor de frustratie bij moslims hoog op kan lopen. Deze beeldvorming is mede dankzij de politiek ontstaan en de politiek zou ook kunnen helpen deze beeldvorming weer recht te zetten. In plaats van allochtonen en autochtonen verder uit elkaar te drijven zou de politiek ervoor kunnen zorgen dat mensen vooral naar elkaar kijken als zijnde individuele personen, een onbeschreven blad. Wanneer een mens namelijk vernedering ervaart maar tegelijkertijd hoop heeft, zo zegt Moïsi, bijvoorbeeld om een goede baan te krijgen en een voorspoedig leven te leiden, zorgt vernedering ervoor dat mensen de instelling aannemen ‘ik zal het ze laten zien’, ‘ik kan dit wél’.

When [humiliation] is transcended and mastered, humiliation acts on nations as it does on individuals. It reinforces the instinct of competition. It gives energy and whets the appetite. But this presupposes the existence of a perceived or real window of opportunity, a glimmer of hope. In other words, for humiliation to be “good humiliation” requires a minimum of confidence and favourable circumstances, such as a reasonable promising political and economic context and national leadership that is up to the task of rallying a downhearted people.⁵⁸

Hoe minder hoop een mens heeft hoe wanhopiger hij wordt wanneer hij vernedering ervaart. ‘ik zal het ze laten zien’ en ‘ik kan dit wél’ slaat op dat moment om in ‘ik kan dit niet’ of in hele extreme gevallen in ‘ik zal ze laten zien wat lijden betekent’.

---

⁵⁷ Geling, G.J., *Charlie Hebdo kans voor moslims om zichzelf op positieve wijze te profileren* <http://media.thepostonline.nl/2015/01/12/charlie-hebdo-kans-voor-moslims-om-zichzelf-op-positieve-wijze-te-profileren> (15-01-2015)

⁵⁸ Moïsi, D., *Geopolitics of Emotion, How Cultures of Fear, Humiliation and Hope are Reshaping the World*, p. 57

[H]umiliation without hope leads to despair and to the nurturing of a yearning for revenge that can easily turn into an impulse toward destruction. If you cannot reach the level of those you feel are humiliating you, at least you can drag them down to your level: "I'll teach them what suffering is like".⁵⁹

Aanhoudende vormen van discriminatie, want zo moet het wel genoemd worden wanneer verschillende mensen in gelijke gevallen ongelijk behandeld worden, zorgen ervoor dat allochtonen van de maatschappij verwijderd raken. Ze voelen zich wanhopig. Mensen hebben op grond van het liberaal democratische principe dat aan onze maatschappij ten grondslag ligt bepaalde opvattingen over hoe deze maatschappij zou moeten werken. Wanneer je hard werkt krijg je erkenning bijvoorbeeld. En dat je terug krijgt wat je geeft, dus wanneer je aardig en behulpzaam bent zijn anderen dat ook voor jou. Structurele discriminatie zoals in het geval van Geert Wilders jegens de islam en moslims zorgt ervoor dat discriminatie als een sociaal geaccepteerde vorm van kritiek wordt aangezien. Wolfgang Benz vergelijkt de situatie vandaag te dag met het antisemitisme in Duitsland van voor en tijdens WOII: "*Wie unsinnig die Anschuldigungen waren spielte keine Rolle. Man wollte sie glauben, und damit wurden sie «wahr». [...] Die Feindbilder von Juden hatten eine lange Tradition, deshalb mussten sie nicht hinterfragt werden.*" Volgens Benz bevinden wij ons op een vergelijkbare koers wat betreft de discriminatie van moslims als toentertijd met het antisemitisme. Het gevolg is dat allochtonen zich terug trekken uit de maatschappij omdat zij keer op keer oneerlijk en onrechtvaardig worden behandeld door de maatschappij.

De recente uitspraken van Geert Wilders waarin hij zegt te regelen dat er minder Marokkanen in Nederland zullen zijn zijn een voorbeeld van dit verschijnsel. Zijn uitspraken zorgen voor negatieve consequenties, namelijk dat het gevoel van Marokkaanse Nederlanders dat zij niet welkom zijn in Nederland wordt versterkt. Hun gevoel van machteloosheid wordt versterkt door het gevoel dat zij als groep en als individuen niet de controle over hun leven hebben die Nederlanders zonder immigratieachtergrond wel hebben. Uit onderzoek van het sociaal cultureel planbureau (SCP) blijkt bijvoorbeeld dat niet westerse allochtonen minder kans maken op een baan wanneer hun kwalificaties hetzelfde zijn als van een autochtoon: "*met gelijke kenmerken zoals opleiding en werkervaring zijn niet-westerse migranten vaker werkloos en vaker afhankelijk van tijdelijk werk dan autochtone Nederlanders.*"⁶⁰ Wanneer niet westerse Nederlanders op deze wijze op de arbeidsmarkt gediscrimineerd en vernederd worden kan de houding 'ik kan dit niet' ontstaan, die ertoe kan leiden dat deze mensen het opgeven om te proberen verder te integreren in de maatschappij, bijvoorbeeld door geen moeite meer te doen om een baan te vinden omdat zij denken toch geen kans te maken. Door vernedering raakt de allochtoon van de autochtoon vervreemd. Een Duitse studie onder jonge moslims laat zien dat een correlatie bestaat wanneer moslims ervaringen maken met discriminatie en wanneer zij zich terug trekken uit de maatschappij waarin zij leven.⁶¹

---

⁵⁹ Moisi, D., *Geopolitics of Emotion, How Cultures of Fear, Humiliation and Hope are Reshaping the World*, p. 57

⁶⁰ Sociaal en Cultureel Planbureau, *Op Achterstand: Discriminatie van niet-westerse migranten op de arbeidsmarkt*, Den Haag, november 2012 http://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2012/Op_achterstand (29-10-2014)

⁶¹ Bundesamt für Migration und Flüchtlinge/Zentrum für Türkeistudien und Integrationsforschung im Auftrag der Deutschen Islam Konferenz (Hrsg.), *Islamisches Gemeindeleben in Deutschland*, Nürnberg, 2012 http://www.bmi.bund.de/SharedDocs/Downloads/DE/Themen/Politik_Gesellschaft/DIK/islamisches-gemeindeleben-in-deutschland-kurz-dik.pdf?__blob=publicationFile (16-07-2014)

Weliswaar moet in een liberaal democratische samenleving genoeg ruimte zijn voor vrijheid van meningsuiting. Zoals wij hebben gezien is het van groot belang voor de staat zelf om zichzelf niet te ondermijnen door de kernprincipes en kernwaarden te verloochenen door de vrijheid van meningsuiting zover in te perken dat sommige meningen überhaupt niet verspreid mogen worden. Dit is ook van belang voor de burgers teneinde hun autonomie te waarborgen en de condities te scheppen dat zij gefundeerde keuzes kunnen maken met alle beschikbare informatie. Dit betekent echter niet dat de uitspraken die onder het mom van de vrijheid van meningsuiting worden gedaan geen sociale kritiek mogen krijgen van zowel burgers als de staat zelf. Zoals wij eerder hebben gezien, in het hoofdstuk over vrijheid van meningsuiting in een liberaal-democratische staat, en dan met name bij het bespreken van Corey Brettschneider, is het juist de taak van de liberaal democratische staat om kritiek te uiten op uitspraken die tegen de liberaal democratische ideologie ingaan die ten grondslag van deze staat ligt. Wanneer het geloof van een groep mensen in plaats van slechts de verantwoordelijke mensen zelf verantwoordelijk wordt gehouden voor criminele daden is dit een generaliserende en discriminerende uitspraak die effect heeft op zowel de groep moslims die onterecht op grond van hun moslim-identiteit worden aangevallen en neergezet als mogelijke criminelen (zij ervaren vernedering) als ook op niet-moslims omdat zij door middel van soortgelijke uitspraken een negatief beeld vormen over de moslingemeenschap *an sich* (hun angsten worden versterkt).

Sommige problemen die worden veroorzaakt in de Nederlandse samenleving kunnen op deze wijze worden verklaard. Een gedeelte van niet Marokkaanse Nederlanders en andere minderheidsgroepen koesteren diepe gevoelens van vernedering en hebben maar weinig hoop op een voorspoedig leven waardoor zij hun energie niet meer richten op het opbouwen van dat voorspoedige leven juist omdat zij het gevoel hebben dat hen deze kans in principe al is ontnomen. Zij moeten hoop vinden om hun leven constructief te leiden. Politici bijvoorbeeld kunnen daaraan meehelpen. Politici genieten immers grote autoriteit en hebben zichzelf het doel gesteld, zoals in het regeerakkoord te zien valt, dat zij integratie willen bevorderen. Sterk politiek leiderschap is cruciaal volgens Moïsi. Politici die de allochtone bevolking als Nederlanders erkennen en niet onnodig vernederen kunnen niet-westerse allochtonen hoop geven door –ook al hebben zij daar juridisch gezien wél recht op - niet te generaliseren en niet hele groepen van mensen verantwoordelijk te maken voor de complexe maatschappelijke problemen zoals de hoge werkeloosheid onder jonge niet-westerse allochtonen.

Juridisch gezien hebben politici het recht om kritiek uit te oefenen zowel op een religie als op het gedrag van aanhangers van een religie. Moreel gesproken blijken sommige uitspraken die als onnodig kwetsend kunnen worden opgevat echter niet slechts schadelijk te zijn voor de politieke koers van de regeerpartijen maar ook voor de sociale en culturele binding van verschillende bevolkingsgroepen in de samenleving. Allochtonen die zich in Nederland door werkgevers, politici en mede Nederlanders vernederd voelen raken vervreemd van de autochtone bevolking en doen minder moeite om te functioneren in de maatschappij of trekken zich überhaupt terug uit de maatschappij. Autochtonen aan de andere kant krijgen door bepaalde uitspraken van politici een zodanig negatief beeld van niet-westerse Nederlanders dat zij zich helemaal afsluiten voor de idee hen als gelijkwaardige binnen de Nederlandse maatschappij te zien. Zij ontwikkelen angsten of hun aanwezige angsten worden nog versterkt voor de ‘bedreiging’ die ‘de islam’ volgens sommigen lijkt te vormen.

Bijvoorbeeld wanneer Wilders stelt dat de islam niet verenigbaar is met een democratie. “*De Koran is levensgevaarlijk en volledig in strijd met onze rechtsorde en democratische rechtsstaat.*”⁶² Of wanneer hij erover spreekt dat ‘de islam’ ons de oorlog heeft verklaard: “[O]ngeveer 1.400 jaar geleden is ons de oorlog verklaard. Door een ideologie van haat en geweld die toen ontstond en werd verkondigd door een barbaar die zichzelf Profeet Mohammed noemde. Ik heb het over de islam.”⁶³

3.4. Discriminatie wakkert angst aan bij de autochtone bevolking

In het vorige hoofdstuk heb ik de emotietheorie van Moïsi uitgebreid besproken wanneer het gaat om vernedering van de allochtone bevolking van Nederland. In dit hoofdstuk is de emotie angst zeer belangrijk. Angst is de emotie die volgens Moïsi in het westen overheerst. Zoals eerder al genoemd deel ik de opvatting van Scheffler dat het onmogelijk is dat twee culturen samenkomen en geen invloed op elkaar uitoefenen. De autochtone bevolking beleeft hoe invloeden van andere landen zich manifesteren in hun thuisland en vrezen hun eigen identiteit langzaam aan kwijt te raken. Maar dit is niet de enige angst die in het westen een rol speelt. Moïsi zegt hierover:

Vandaag de dag merk ik dat er een soort archeologische lagen van angst in ’t Westen bestaan, en vooral in Europa. De angst om te worden overspoeld door de armsten die uit ’t zuiden komen. Dan is er de angst om te worden opgeblazen door fanatici die vooral uit de islamitische wereld komen. En de angst om voorbijgestreefd te worden door de Aziaten, omdat ze dynamischer zijn. En dan is er de angst dat je je lot niet in de hand hebt omdat er anonieme bureaucraten in Brussel zitten die voor jou beslissen. Dus in zekere zin is ’t de angst dat je je lot niet meer in eigen hand hebt. Iemand anders, iemand van buitenaf, of juist binnen de gemeenschap beslist voor jou. De populisten in Europa doen precies het omgekeerde van wat ik doe. Zij kiezen voor negatieve emoties. En door die gevoelens te stimuleren werpen ze een barrière op tegen de ‘anderen’. In feite drijven ze op angst. Ze verwerpen de hoop. Ze gebruiken de vernedering. En dat alles doen ze niet om te komen tot ‘n cultuur van hoop maat tot ’n cultuur van haat. Dit alles is gebaseerd op een totaal gebrek aan zelfvertrouwen. Daardoor ontstaat een stevig wantrouwen jegens de ‘anderen’. Een wantrouwen dat maar al te makkelijk kan omslaan in haat.⁶⁴

---

⁶² Wilders, G., Uitspraken in de tweede kamer
<http://www.pvv.nl/index.php/component/content/article.html?id=484:inbreng-wilders-tijdens-debat-islamitisch-activisme>
(03-08-2014)

⁶³ Wilders, G., Uitspraken in de tweede kamer
<http://www.pvv.nl/index.php/component/content/article.html?id=484:inbreng-wilders-tijdens-debat-islamitisch-activisme>
(03-08-2014)

⁶⁴ Moïsi, D., Interview voor de NPO
<http://www.luxmagazine.nl/generalinfo.aspx?lIntStr=22&lIntEntityId=560> (10-03-2014)

Angst is het gevoel dat men zich dient te beschermen tegen de wereld die zo bedreigend lijkt. Eén van de uitspraken waarover de rechtbank oordeelde dat deze op de grens van het rechterlijk toelaatbare was, was uitspraak 14 van het oordeel:

Ik heb goede bedoelingen. We laten iets gebeuren waardoor dit een totaal andere samenleving wordt. Ik weet ook wel dat er over een paar decennia nog geen islamitische meerderheid is. Maar het groeit wel. Met agressieve elementen, imperialisme. Loop over straat en zie waar het toe leidt. Je voelt dat je niet meer in je eigen land leeft. Er is een strijd gaande en we moeten ons verdedigen. Er zijn straks meer moskeeën dan kerken!

Uitspraken als deze waarin Wilders oproept tot verdediging tegen de islam (en wanneer men zich verdedigt tegen de islam, dan verdedigt men zich dus tegen moslims) wakkeren de angst die al aanwezig is in de autochtone bevolking jegens de islam en moslims, op grond van bijvoorbeeld terreuraanslagen, verder aan.

Martha Nussbaum legt goed uit hoe angst binnen een maatschappij tot stand komt en hoezo deze angst makkelijk maar onterecht gericht wordt op een minderheidsgroep. Net als Wolfgang Benz heeft zij goed gekeken naar het antisemitisme van voor en tijdens WOII en stelt historische vergelijkingen aan.

Fear, typically starts from some real problem: people had reason to be anxious about economic security, about class tensions and the possibility of revolution, about the unpredictable forces of both political and economic change that were sweeping through European societies.

Second, fear is easily displaced onto something that may have little to do with the underlying problem but that serves as a handy surrogate for it, often because the new target is already disliked. It was a lot easier to blame the Jews for political and economic problems than to search for their real causes.

Third, fear is nourished by the idea of a disguised enemy. Most good horror stories involve a clever adversary who lies low, only to reveal his true nature when it is too late for the innocent victim to seek safety.⁶⁵

Benz beschrijft in zijn boek dat vijandbeelden van minderheden op eenzelfde wijze ontstaan. Het begint met vooroordelen en ressentimenten. De meerderheid voelt zich bijvoorbeeld bedreigd door de economische situatie en sociale misstanden. Dit leidt tot of versterkt de identiteitscrisis en zorgt ervoor dat de schuld wordt gezocht en gevonden in minderheden die voor alle mogelijke misstanden verantwoordelijk worden gehouden.⁶⁶ Radicale moslims die gewelddaden en terroristische aanslagen plegen zorgen er slechts voor dat deze angsten worden versterkt. Ook de constante herhalingen en aandacht in de media voor dit soort incidenten draagt bij aan het versterken van de angst. Wanneer een gebeurtenis erg levendig is in onze beleving en daardoor onze angst disproportioneel wordt versterkt noem je dat in de

---

⁶⁵ Nussbaum, M.C., *The New Religious Intolerance*, p.23

⁶⁶ Vgl.: Benz, W., *Die Feinde aus dem Morgenland, Wie die Angst vor den Muslimen unsere Demokratie gefährdet*, p.29

psychologie ‘*availability heuristic*’.⁶⁷ Hoe vaker een incident wordt herhaald door toespraken van politici of in de media hoe imminenter lijkt het gevaar en hoe belangrijker wordt deze gebeurtenis in de waarneming. Daarnaast is angst een emotie die, naar mate de angst meer en meer verinnerlijkt wordt, moeilijk weer om te keren valt. Onderzoek met dieren heeft uitgewezen dat dieren die geconditioneerd werden om angst te voelen als reactie op een bepaalde stimulus slechts door een zeer lang proces van reconditionering van deze angstreactie af konden komen.⁶⁸

Juridisch gezien zijn discriminerende uitspraken dus toelaatbaar, maar moreel gezien is het gebruik van taal op deze manier verwerpelijk. Een Nederlands spreekwoord zegt ‘aanval is de beste verdediging’. En terwijl Wilders verbaal de islam aanvalt vallen onbekenden moskeeën en islamitische scholen aan, besmeuren ze met bloed en steken ze in brand, zoals op 3 januari 2010 een moskee in Arnhem, op 5 juni 2011 poging tot brandstichting in Enkhuzen en op 7 juli 2012 een school in Enkhuzen die een moskee zou gaan vestigen. Ik wil niet insinueren dat deze daden in direct verband met uitlatingen van Geert Wilders staan, maar het is zeer waarschijnlijk dat zijn uitlatingen hebben bijgedragen aan de ressentimenten van de daders. Deze daden die uit angst en frustratie resulteren zijn voor moslims een verdere vernedering. Op deze wijze gaat de vicieuze cirkel van angst en vernedering alsmaar door. De autochtoon die vooral bang is voor de moslim-allochtoon en het gevoel heeft zich te moeten verdedigen zal weinig ruimte laten voor een succesvolle integratie van dezelfde allochtoon omdat hij als gevaar wordt gezien, die men niet wil verwelkomen in zijn samenleving.

De enige mogelijkheid om ervoor te zorgen de cirkel van angst en vernedering te doorbreken is om met elkaar serieus in gesprek te gaan. Het uitgangspunt van dit gesprek zou moeten zijn dat beide kanten elkaar serieus nemen, proberen hun vooroordelen over elkaar te laten voor wat ze zijn en elkaar het voordeel van de twijfel geven. Dat wil zeggen dat beide kanten bereid zijn om zich open naar elkaar op te stellen, naar elkaar te luisteren en niet slechts te proberen elkaar van het eigen gelijk te overtuigen. Dit is echter veel moeilijker dan het lijkt.

Joris Luyendijk, Nederlandse journalist en antropoloog die gespecialiseerd is in de Arabische en islamitische wereld, zei in het Tv-programma Pauw & Witteman op 17. November 2010:

Een Duitser die geen Nazi is noem je geen gematigde Duitser. Maar een moslim die niet bij Al-Qaeda zit, noem je een gematigde moslim. Dan doe je alsof moslims geboren zijn als een soort gek. En dan heb je er een paar die Goddank een beetje rustig doen. Die termen zijn helemaal ingeburgerd. Voordat je met moslims gaat praten heb je dit al in je hoofd. Dat is apart. (Joris Luyendijk, Pauw en Witteman, 17.nov.2010)

Alhoewel de vergelijking misschien een beetje krom is, omdat Duits zijn een nationaliteit is en moslim zijn een religie, zet deze zin tot denken aan. Zoals zoveel vooroordelen zit het helemaal in ons hoofd dat mensen die bij de religie islam horen vaak fanatici zijn. Deze vooroordelen hebben we bij andere religies niet of in ieder geval in mindere mate.

---

⁶⁷ Vgl.: Nussbaum, M.C., *The New Religious Intolerance*, p.34

⁶⁸ Vgl.: Nussbaum, M.C., *The New Religious Intolerance*, p. 26

Wolfgang Benz onderzoekt in zijn boek *„Wie die Angst vor den Muslimen unsere Demokratie gefährdet“* hoe het kan dat deze vooroordelen zich op zodanige wijze hebben kunnen manifesteren. Hij maakt daarbij gebruik van het onderzoek naar vooroordelen over het algemeen en over antisemitisme in het bijzonder.

Het beeld van de ander als negatief en bedreigend staat aan het begin van vijandelijke handelingen tegen de ander. Ressentimenten zorgen ervoor dat de meerderheid een gevoel van gemeenschap ontwikkelt terwijl zij een minderheid buitensluit en discrimineert. Vaak gebeurt dit in tijden van economische onzekerheid wat existentiële angsten voor de bevolking met zich mee brengt. Een van de symptomen is ook dat de problemen die binnen de gemeenschap bestaan op een simplistische manier worden uitgelegd waarbij de minderheid als zondebok fungeert waardoor de meerderheid een gevoel van saamenhorigheid bereikt terwijl zij zich langzaam tegen de minderheid keert.

Das negative Fremdbild steht am Anfang feindseliger Handlungen, die als individuelles fremdenfeindliches Delikt, als gemeinsamer Angriff gegen stigmatisierte Minderheiten, als kollektive Raserei gegen Fremde bis hin zum geplanten Völkermord zum Ausdruck kommt. [...] Ressentiments schaffen der Mehrheit, die sie lebt und agiert das Gefühl der Zusammengehörigkeit und Überlegenheit auf Kosten von Minderheiten, die definiert, diskriminiert, ausgegrenzt und verfolgt werden. Die Ausgrenzung stiftet Gemeinschaftsgefühl und bietet außerdem schlichte Welterklärung in einem System von Gut und Böse, in dem beliebige Minderheiten – z.B. Juden, Migranten, Muslime, «Zigeuner», Ausländer schlechthin – für Missstände, vermeintliche und wirkliche Bedrohungen, Mangel, Fehlentwicklungen verantwortlich gemacht werden. (Benz 2013, p.28f)

Voorbeelden voor uit de islam resulterend geweld wordt helaas vaak geleverd door een kleine minderheid van islamitische radicalen en fanatici die de naam van de islam voor hun eigen doeleinden misbruiken. Dit feit maakt het gemakkelijk voor populistten om de dialoog met de moslims uit de weg te gaan en voor de aanval te kiezen. Moslims worden dan afgebeeld als een collectief van het kwaad en als zodanig moet Europa vechten tegen het kwaad dat de islam behelst. *“Zum Beweis, dass ein Kollektiv insgesamt bestimmte negative Eigenschaften hat, genügt Demagogen und denen, die ihnen folgen, der Hinweis auf einen Vertreter, der als typisch in Anspruch genommen wird.”*⁶⁹ Zoals al duidelijk word in het citaat van Luyendijk zijn moslims, in ieder geval sinds september 2001 en in Nederland met name sinds de moord op Pim Fortuyn op 6 mei 2002, onder een algemeen verdacht van terrorisme, medeplichtigheid of op zijn minst dat zij bereid zijn geweld te gebruiken. Daarbij hoort ook het vooroordeel dat moslims niet bereid zijn om te integreren. Deze pejoratieve vooroordelen worden gevoed door de eenzijdige berichtgeving van media, politici en zogenoemde experts. Hans-Peter Friedrich, minister van binnenlandse zaken in het Duitse parlement tussen 2011 en 2013 interpreteerde een studie over het gedrag van jonge moslims zeer eenzijdig door in de Bild-Zeitung te veronderstellen dat moslims vijanden van de democratie en de vrijheid

---

⁶⁹ Benz, W., *Die Feinde aus dem Morgenland, Wie die Angst vor den Muslimen unsere Demokratie gefährdet*, p.34

zouden zijn⁷⁰ terwijl de studie uitwees dat slechts 2 á 3 procent van de jonge moslims een problematische instelling hadden wat democratie aangaat. Neigingen om zich terug te trekken uit de maatschappij waren volgens de studie vooral gekoppeld aan ervaringen met discriminatie.⁷¹ Hans-Peter Raddatz, die als expert geldt onder tegenstanders van de islam, beweerde: *“Ein Christ missbraucht seine Religion, wenn er Gewalt anwendet, und ein Muslim missbraucht seine Religion ebenso, wenn er Gewalt nicht anwendet.”*⁷² Daarmee suggereert Raddatz dat gewelddadigheid intrinsiek is aan de islam, en wanneer moslims geen geweld gebruiken, zij niet conform het dogma van de islam handelen. Het is moeilijk om in soortgelijke uitspraken geen gelijkenissen te zien met het moderne antisemitisme dat sinds de jaren 70 van de 19^e eeuw opkwam en zijn hoogtepunt in de genocide van de Tweede Wereldoorlog vond. Raddatz is gepromoveerd in oriëntalistiek, heeft echter zijn promotieschrift geschreven over een juridische school binnen de islam die al sinds de 10e eeuw niet meer bestaat. Benz legt in zijn boek uit dat het een belangrijke stap is voor het scheppen van vooroordelen om zogenoemde experten aan het woord te laten die de vooroordelen onderstrepen en de angst van de bevolking voor de minderheidsgroep aanwakkert.

Wenn jemand regelmäßig in Talkshows, im Fernsehen, als Studiogast im Rundfunk, als Interviewpartner oder mit Artikeln in Printmedien erscheint, gilt sein Zeugnis als wichtig und verbindlich. Daran haben die Medien ihr Publikum seit Langem gewöhnt, ebenso daran, dass die Grenzen zwischen (persönlicher) Meinung und (nachprüfbarer, gesicherter) Nachricht so durchlässig geworden sind, dass das eine vom anderen nicht mehr ohne Anstrengung unterschieden werden kann.⁷³

Geert Wilders neemt een soortgelijke rol in Nederland in. Hij verschijnt frequent in de media. Hij geeft vaak voorbeelden van radicale moslims die de islam gebruiken om hun gruweldaden te rechtvaardigen en schetst met deze voorbeelden een algemeen beeld van de islam. Hij verkondigt zijn meningen alsof het feiten zijn waarmee rekening zou moeten worden gehouden en laat volledig buiten beschouwing dat religie altijd een subject is aan individuele interpretatie. Hij zaait met zijn uitspraken angst en zorgt ervoor dat de hele moslimgemeenschap als een inbreuk op de Nederlandse waarden en normen wordt waargenomen. Hoe groot de invloed van vooroordelen is is helaas niet moeilijk aan te tonen met de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog. Vooroordelen zijn juist zo invloedrijk omdat ze na verloop van tijd niet meer in twijfel getrokken worden maar juist een waarheid op zichzelf worden. *“Was auch die Großeltern und deren Vorfahren geglaubt [haben], besitzt genügend Beweiskraft, wenn man glauben will. Ideologie braucht also Stereotype, auf die deshalb verwiesen werden kann, weil sie seit langem fraglos existieren.”*⁷⁴

---

⁷⁰ Vgl.: Benz, W., *Die Feinde aus dem Morgenland, Wie die Angst vor den Muslimen unsere Demokratie gefährdet*, p.20

⁷¹ Bundesamt für Migration und Flüchtlinge/Zentrum für Türkeistudien und Integrationsforschung im Auftrag der Deutschen Islam Konferenz (Hrsg.), *Islamisches Gemeindeleben in Deutschland*, Nürnberg, 2012
http://www.bmi.bund.de/SharedDocs/Downloads/DE/Themen/Politik_Gesellschaft/DIK/islamisches-gemeindeleben-in-deutschland-kurz-dik.pdf?__blob=publicationFile (16-07-2014)

⁷² Raddatz, H., *Islam bedeutet Frieden? Unfug!*

<http://www.weltwoche.ch/ausgaben/2004-16/artikel-2004-16-islam-bedeutet-f.html> (03-11-2014)

⁷³ Benz, W., *Die Feinde aus dem Morgenland, Wie die Angst vor den Muslimen unsere Demokratie gefährdet*, p.36

⁷⁴ Benz, W., *Die Feinde aus dem Morgenland, Wie die Angst vor den Muslimen unsere Demokratie gefährdet*, p.36

In de hoofdstukken 2.2. en 2.3.3. heb ik duidelijk gemaakt dat politici grote autoriteit genieten en dat zij daarvan ook juridisch gezien volop gebruik mogen maken. Volgens de wet weegt hun recht op vrije meningsuiting bijzonder zwaar omdat zij het publieke debat scherp moeten houden. Wanneer de vrijheid van meningsuiting, ook in het politieke debat, echter de stabiliteit van de samenleving ernstig in gevaar brengt, behoort men voorzichtig te gang te gaan. De negatieve gevolgen van discriminatie wegen zwaar op onze maatschappij. moslims voelen zich vernederd en niet moslims voelen zich bedreigd. Door middel van discriminerende uitspraken door, onder andere, politici worden deze gevoelens zo misschien niet opgeroepen, in ieder geval aangescherpt. De consequenties zijn dat deze twee groepen afstand houden en deze zelfs steeds groter maken. Dit zorgt ervoor dat de ruimte voor dialoog tussen de groepen steeds kleiner wordt. Voor deze achtergrond is het een belangrijke vraag of de vrijheid van meningsuiting in de juridische zin, vooral voor politici, te breed wordt gezien. Op grond van hun autoriteit kunnen politici veel teweeg brengen en zou het met betrekking tot discriminatie juist van voordeel zijn voor de samenleving wanneer zij voorzichtigheid betrachten. Een democratie ondermijnt zichzelf niet noodzakelijk wanneer zij actief de ongelijkheid aanvecht die een minderheid ervaart zodat een dialoog tot stand kan komen en de emoties tot bedaren kan brengen.

Een dialoog is pas mogelijk wanneer de vooroordelen uit de wereld kunnen worden geholpen. Het zou een start zijn om ze niet steeds opnieuw te benadrukken door een radicale minderheid als typisch voorbeeld te gebruiken voor de wijze waarop moslims zich over het algemeen gedragen. De overgrote meerderheid van moslims in de wereld leven vreedzaam. Zeker in Nederland is de overgrote meerderheid goed geïntegreerd en hebben zich aangepast aan de liberaal democratische staat Nederland. Toch zorgen vooroordelen ervoor dat succesverhalen van individuen binnen de moslimminderheid worden aangezien als uitzondering op de norm. Het gaat zelfs nog verder. De afkeer van Nederlanders voor moslim allochtonen die teweeg is gekomen door angst zorgt ervoor dat het vaak helemaal niet meer gaat om economische en culturele integratie van allochtonen. Wanneer een allochtoon, zelfs als hij economisch en cultureel goed geïntegreerd is, het niet eens is met de manier waarop de staat is ingericht en dit, zoals dit binnen een democratie mag, ter discussie stelt wordt dit vaak gewoonweg de kop ingedrukt door te zeggen: ‘Als het je niet bevalt, ga dan terug naar je eigen land!’ Voor de meesten geldt echter dat dit ‘eigen land’ Nederland is.

4. Conclusie

Vrijheid van meningsuiting is een essentieel deel van onze liberaal democratische samenleving. Vrijheid van meningsuiting ligt ten grondslag aan deze samenleving. Niemand heeft voorafgaand verloop nodig om zijn mening te verspreiden. Deze vrijheid rijkt zover als dat het juridisch is toegestaan om hele bevolkingsgroepen te krenken en zelfs te beledigen. De staat beperkt de vrijheid van meningsuiting slechts dan wanneer de gedane uitspraken ervoor zorgen dat in de bevolking haat of geweld ontstaat tegen individuele personen. Deze vrijheid is nodig in een liberaal democratische samenleving om de autonomie van de burgers te wahren en de grondprincipes van de samenleving te waarborgen. Zoals wij hebben gezien in het hoofdstuk over het proces tegen Geert Wilders beschermt de staat vrijheid van meningsuiting

ook wanneer veel mensen zich beledigd en aangevallen voelen. Vooral voor politici is het van belang om gebruik te kunnen maken van dit recht om de misstanden in de samenleving aan te kaarten waardoor de vrijheid van meningsuiting voor politici juist nog iets ruimer wordt genomen dan voor niet-politici. In het tweede deel heb ik een aantal morele redenen gegeven die vrijheid van meningsuiting in sommige gevallen, zeker wanneer zij gebruikt wordt om een bepaalde bevolkingsgroep te discrimineren, als verwerpelijk kan worden aangezien. Wanneer ongedifferentieerde of zelfs feitelijk onjuiste uitspraken leiden tot vernedering van hele bevolkingsgroepen, in dit geval de moslimgemeenschap, waardoor zij zich niet welkom voelen in deze samenleving en zich als gevolg daarvan terug trekken uit de samenleving en zich soms zelfs keren tegen deze samenleving zou men ervoor kunnen argumenteren dat de gevolgen zo zwaar wegen dat ze moreel gezien opwegen tegen het recht op vrije meningsuiting. Naast de vernedering van de moslimgemeenschap zorgen uitingen die impliceren dat de islam intrinsiek gewelddadig is en niet verenigbaar met de liberaal democratische samenleving waarin wij leven voor een irrationele angst binnen de autochtone bevolking. Zoals wij in de geschiedenis van WOII hebben gezien kunnen soortgelijke angsten makkelijk omslaan in haat jegens deze hele bevolkingsgroep. Experts zoals Moïsi, Benz en Nussbaum geven argumenten dat de beeldvorming betreffende moslims op dit moment verdacht veel lijkt op de beginselen van het antisemitisme van voor WOII. Politici in het bijzonder kunnen een echt verschil maken. Dit kan door zich te weerhouden van generaliserende, feitelijk onjuiste en discriminerende uitspraken. Op deze wijze kunnen zij de allochtone bevolking hoop geven en de angsten in de autochtone bevolking verminderen. Ondanks het feit dat politici in Nederland juridisch gezien het recht hebben om soortgelijke uitspraken te doen die ik in dit paper heb besproken zou het voor het goed van onze liberaal democratische samenleving beter zijn om zich van soortgelijke uitspraken te weerhouden.

5. Bibliografie

- Benz, W., *Die Feinde aus dem Morgenland, Wie die Angst vor den Muslimen unsere Demokratie gefährdet*, München: C.H. Beck (2013)
- Bleich, E., 'On Democratic Integration and Free Speech: Response to Tariq Modood and Randall Hansen', *International Migration* (2006, 5), p. 17-22
- Brettschneider, C.L., 'When the State Speaks, What Should It Say? The Dilemmas of Freedom of Expression and Democratic Persuasion', *Perspectives on Politics* (2010, 4), p. 1005-1019
- Buruma, I., *Grenzen aan de Vrijheid, Van de Sade tot Wilders*, Amsterdam: Uitgeverij Lemniscaat i.s.m. Stichting Maand van de Filosofie (2010)
- Darwall, S.L., 'Two Kinds of Respect', *Ethics* (1977, 1), p. 36-49
- Mc Donald, H.G. & Balgopal, P.R., 'Conflicts of American immigrants: assimilate or retain ethnic identity', *Migration World Magazine*, (1998, 3), p. 14-22
- Feinberg, J., *Offense to others*, Oxford: Oxford University Press (1984)
- Groen, L. & Stronks, M., *Entangled Rights of Freedom, Freedom of speech, freedom of religion and the non-discrimination principle in the Dutch Wilders case*, Den Haag: Eleven International Publishing (2010)
- Hansen, R., 'The Danish cartoon controversy: A Defense of Liberal Freedom', *International Migration* (2006, 5), p. 7-16
- Janssens, A.L. & Nieuwenhuis, A.J., *Uitingsdelicten*, Deventer: Kluwer Juridisch (2008)
- Mill, J.S., *On Liberty*, Indianapolis: Hackett Publishing Company (1978)
- Modood, T., 'The Liberal Dilemma: Integration or Vilification', *International Migration* (2006, 5), p. 4-7
- Moïsi, D., *Geopolitics of Emotion, How Cultures of Fear, Humiliation and Hope are Reshaping the World*, New York: Anchor Books (2009)
- Nussbaum, M.C., *The New Religious Intolerance*, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press (2012)
- Post, R., 'Religion and Freedom of Speech: Portraits of Muhammad', *Constellations* (2007, 1), p. 72-90
- Scanlon, T.M., *The difficulty of tolerance, Essays in political philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press (2003)
- Scheffler, S., 'Immigration and the Significance of Culture', *Philosophy & Public Affairs* (2007, 2), p. 93-125

Websites:

- Berlin Institut für Bevölkerung und Entwicklung, Ungenutzte Potenziale
http://www.berlin-institut.org/fileadmin/user_upload/Zuwanderung/Integration_RZ_online.pdf (12-11-2014)
- Bundesamt für Migration und Flüchtlinge/Zentrum für Türkeistudien und Integrationsforschung im Auftrag der Deutschen Islam Konferenz (Hrsg.), *Islamisches Gemeindeleben in Deutschland*, Nürnberg, 2012
http://www.bmi.bund.de/SharedDocs/Downloads/DE/Themen/Politik_Gesellschaft/DIK/islamisches-gemeindeleben-in-deutschland-kurz-dik.pdf?__blob=publicationFile (16-07-2014)
- Eindvonniss in de zaak Wilders, BQ9001

<http://uitspraken.rechtspraak.nl/inziendocument?id=ECLI:NL:RBAMS:2011:BQ9001> (15-07-2014)

Fisher, M., *This map shows every attack on French Muslims after the Charlie Hebdo attacks*, <http://www.vox.com/2015/1/10/7524731/french-muslims-attacks-charlie-hebdo> (10-01-2015)

Geling, G.J., *Charlie Hebdo kans voor moslims om zichzelf op positieve wijze te profileren* <http://media.thepostonline.nl/2015/01/12/charlie-hebdo-kans-voor-moslims-om-zichzelf-op-positieve-wijze-te-profileren> (15-01-2015)

Johnson, R., Kant's Moral Philosophy, The Stanford Encyclopedia of Philosophy <http://plato.stanford.edu/archives/sum2014/entries/kant-moral/> (28-10-2014)

Mill, D., Freedom of Speech, The Stanford Encyclopedia of Philosophy <http://plato.stanford.edu/archives/win2012/entries/freedom-speech> (30-10-2014)

Moïsi, D., Interview voor de NPO <http://www.luxmagazine.nl/generalinfo.aspx?IntStr=22&IntEntityId=560> (10-03-2014)

Raddatz, H., *Islam bedeutet Frieden? Unfug!* <http://www.weltwoche.ch/ausgaben/2004-16/artikel-2004-16-islam-bedeutet-f.html> (03-11-2014)

Reactie van gebruiker Tolmeijster op 16.09.2014 op http://www.powned.tv/nieuws/binnenland/2014/09/marokkaan_kutpolitie_we_willen.html (30-10-2014)

Reactie van gebruiker Harbi op 16.09.2014 op http://www.powned.tv/nieuws/binnenland/2014/09/marokkaan_kutpolitie_we_willen.html (30-10-2014)

Het regeerakkoord, IX. Immigratie, integratie en asiel <http://www.rijksoverheid.nl/regering/regeerakkoord/immigratie-integratie-en-asiel> (07-05-2014)

Sinnott-Armstrong, W., Consequentialism, The Stanford Encyclopedia of Philosophy <http://plato.stanford.edu/archives/spr2014/entries/consequentialism> (20-01-2015)

Sociaal en Cultureel Planbureau, Op Achterstand: Discriminatie van niet-westerse migranten op de arbeidsmarkt, Den Haag, november 2012 http://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2012/Op_achterstand (29-10-2014)

Uitspraak van de rechtbank Amsterdam in de zaak Wilders, 23-06-2011 <http://www.rechtspraak.nl/Organisatie/Rechtbanken/Amsterdam/Nieuws/Pages/Uitspraak-van-de-rechtbank-AmsterdamindezaakWilders.23juni2011.aspx> (15-07-2014)

Wilders, G., Uitspraken in de tweede kamer <http://www.pvv.nl/index.php/component/content/article.html?id=484:inbreng-wilders-tijdens-debat-islamitisch-activisme> (03-08-2014)